

1942-7/8
27

ПРОБОЕМ

місячник інгультури



Зміст:

Роман-Оріон Клімкевич: Смерть повстанця	385
О. Гай-Головко: Жебрак	385
Євген Плужник: Колумб	385
Євген Маланюк: Синові	385
О. Гай-Головко: * * *	386
: Розпука	386
Олекса Стефанович: До кн. „Кінець світне“	386
Тодось Осьмачка: З роману „Чичка Свирид“	386
Андрій Гарасевич: З циклю «Симфонія Негоїса»	389
Володимир Ничай: Живцем хоронять	389
Володимир Коваль: Зрада	391
Павло Лось: Дрібні оповідання	407
Наталена Королева: Між людей без наймення	412
Л. Граничка: Спроба літературної регабілітації Наливайка	418
Інж. д-р Сергій Володимирів: Динаміка населення України за революції 1914—1923. pp.	432
Р. К.: Потуга Німеччини в фактах і числах	444
Чорноморець: Флота на колесах	450
Д-р Остап Грицай: На вітварі всеїржерти	457
Д-р Євген Грицак: Як повстають друкарські помилки?	465
М. Куренівець: Розвіянє листя	470
Проф. Віктор Доманицький: Український Культурний Осередок у Подебрадах	475
Рецензія	478
Хроніка	480

ЛИПЕНЬ—СЕРПЕНЬ

КНИЖКА 7—8 (108—109)

РІЧНИК IX.

ПРАГА 1942

ЦІНА 2—RM

„ПРОБОЕМ“

МІСЯЧНИК КУЛЬТУРИ
політики, суспільно-громад-
ського життя, мистецтва й лі-
тератури.

„ПРОБОЕМ“

виходить кінцем кожного місяця. — Редакція під проводом Д-ра Степана Росохи. — Число телефону: 545-54. — Редакція застерігає собі право рукописи виправляти та скорочувати. — Невикористані рукописи редакція повертає тільки по надісланні марок на поворот. — Передплата в Протектораті Чехія й Морава 100.— К на рік, на чверть року 25.— К. — В Німеччині річно 12.— RM, четвертьрічно 3.— RM, за границею 150.— K, або іхня рівновартість. — Число конту Поштової Щадниці в Празі 201.699., в Німеччині Postscheckkonto Nr. 122.124 Berlin, Zeitschrift «NASTUP» in Prag; в Ген. Губерн.: P. Sch. A. Warschau Nr. 10.020 »Nastup« Zeitschrift in Prag.

„PROBOJEM“

měsíčník kultury, politiky, společensko-veřejného života, umění a literatury. Vychází koncem každého měsíce. — Vydatel a odpovědný redaktor: Dr. Stepan Rosocha Praha XII., Havlíčkova 8. — Novinová sázba povolena ředitelstvím pošt v Praze, čís. 162.545.III a 1939. — Dohlédací poštovní úřad Praha 17. — Adresa redakce a administrace: Prahall, Havlíčkova 22/I. — Tiskne knihtiskárna Jana Andresky vd., Praha XII., Bělehradská tř. 10.

Всяке листування й матеріали просимо слати на адресу:
„PROBOJEM“, Praha XIV-65, pošt. schránka 3.

РОМАН-ОРІОН КЛІМКЕВИЧ

О. ГАЙ-ГОЛОВКО

Смерть повстанця

Він впав ось тут: край стежки біля гаю,
Він тут кривавився і тут умер.
Стоять жита. Лиш вітер повіває;
Він повівав тоді, як і тепер.

Тоді, як і тепер, блистили в сонці,
Тремтіли в вітрі молоді жита,
Лише верхом чвалася тут повстанці,
Зіпсивши закривалені уста.

Тоді перекликалися тут стріли,
Пороли землю вибухи стрілен,
Під тиском ариву абіжя шелестіло,
Як він нечутно впав во стремен.

Востаннє вітер розвівав волосся
Ta чорнозем смоктав повстанчу кров,
Ще час якийсь здригaloся колосся,
A бій ще гомонів...

тихав... пройшов...

ЄВГЕН ПЛУЖНИК

Колумб

Подолано упертість Ізабелли,
Довершено змагання многих літ, —
I от Колумб виводить каравелли
Здійснити мрію і створити міт.

Діб сімдесят пливуть вони. Пустелі
Незнаних вод то ясні, то мрякі...
Невже ж брехня і мала Тосканелі,
I вдогади бувалих моряків?

Невже шляхів до Індії немає?
Невже ганьба їх подвигу й труду?
I море це ніде не підіймає
Z безодень темних землю молоду?

Ta проліта в смерковому міражі
Землі близької вісник, голуб сиз! —
I вже давнінить в подергіт такелажі
Легенъкій, пряний, відбережний брів.

Земля! Земля! Прочувані країни!
Вони знайшлися! По слову! Румб у румб!
Що то вагання, голод, глум і кипини, —
Довершено! Колумб!

Колумб!

Колумб!

I він виходить і салют приймає
На честь відваги, мудрості й снаги...
... I Індію відкривши, обіймає
Америки якоєсь береги...

Жебрак

Ті звуки скрипки і гобою
Стискають мізок в голові...
Стою я в довгою рукою
На Красній площі у Москві.

О, дайте хліба! З України
Здалекої прийшов сюди,
De на весні і в дні осінні
Mi зустрічались завсіди.

To ж бачили усі долини,
Що умілюють у квітках.
Була на прохідці щоднини
В стешу широкім, у садках,

De вітер пшениці колише,
De яблук, слав силенна тьма,
De все таким достатком диші,
A юсти... юсти в нас нема...

O, дайте хліба, хоч крихітку,
У вас в коморах стільки в...
Ta лиш подивиться хтось звідка
Na змучене лице мое.

Каїв, 1937. р.

ЄВГЕН МАЛАНЮК
(Варшава)

Синові

Ti striněš vítěr, dál, ulusv,
I stuk kopit, i díký výj.
Líše neщадне слово „mусиш“ —
B глухій нестяжі степовій,
B державі темної стихії,
B пустинь нелюдських самот —
I кине знов його меті.

Hí znaky, ví slídu. Bo й порох
Руїн співнілої пори
Давно рознесли по просторах
Ненатлі хижаки — вітри, —
У них шляхів не допитатись:
Все скрили тирса і катран.
Безпечно може там хитатись
Намет, що в нім чатує хан.

Poki полотнища вітрилять,
Чайтесь косоокий вір,
Здобудь, здобудь соколі крила
Здійнітись і схопить простір,
Bo мить врадливша од рабині:
Свистить аркан, дзвінить стріла —
I доля з соняшної сині
B смертельний морок загула.

Серпень, 1935.

О. ГАЙ-ГОЛОВКО

* * *

Немає спочинку, немає
На білому світі мені...
То вовком вночі сновагаю
У лісі крізь хащі сумні,

То сервою дикою мчуся
Із лісу по чорній ріллі,
То стану і чайкою блюся,
Пришваш грудьми до землі.

Усюди, усюди стрічаю
Незлічене плем'я своє,
Згорніле, розвбите до краю,
Як серце нещасне мое.

Київ, 1936. р.

Розпуха

У полі тім, де в грі шаленій
Кружляє вітру дикий свист,
Стоїть, націливши на мене,
Супутник мій — енкаведист.

У лісі темнім, де в розвої
Снується жовтий падолист,
Стоїть в наганом надо мною
Мисливець мій — енкаведист.

У хаті білій, де серпанку
Шоковий спокій тихо звис,
Вже дулом нашна фіранку
Убивець мій — енкаведист.

Ніде немає святої волі,
Ніде бажаної нема!
У лісі, в хаті і у полі —
Тюрма...

Київ, 1938. р.

ОЛЕКСА СТЕФАНОВИЧ
(Прага)

ДО КН. „Кінець Світн“ ДЕНЬ ГНІВУ (Апокал., VI, 7—17)

у-четверте — громове ущерть:
„Підіди!“
І ось кóмонь блідий,
А на кóмоні — Смерть.
За комонником — Ад.
На чвертину землі —
Меч і звірі і глад
І пошесті злі.
Скинув п'яту печать.
Під престолом — о, скільки ж їх тут!
Душі вбитих крачать,
Гудуть:
„Коли ж буде суд? !“
І дано їм усім
Біле одягня носить,
І сказано їм:
„Ще не досить“.
Шоста печатка — до ніг.
Затряслася земля до основ.
Сонце — як чорний міх,
Місяць — мов кров.
Зорі ринули вниз.
Вітер вірвав їх і зніс,
Як із філових віт
Неспілій ще плід.
Небо звилось, як сувій —
І не бисть.
Всі гори і всі острови
Рушили в місця.
А люда — з укриття —
Узвивати, молити:
„Повнадайте ви, гори, на нас,
Приховайте ви нас!
Бо настав день до днів,
Бо жахлив — Його лик,
Бо великий великий
Його гнів!“

ТОДОСЬ ОСЬМАЧКА
(Львів)

З роману „Чичка Свирид“

Пісня 21.

БУРЯ

1.

Немов титани із старого світу
Прийшли на київські смутні степи...
Об глинища і гори з неоліту
Вигрушуваючи почали свисти, —
Так бурі упадали із землі
І в гори били, віби у стовпи:
Земля гуда, ліси густі стогнили
І в місяцем летіла чорні хмари.

2.

Тряслися гори зисподу до скель,
Од вовчого гостріші навіть зуба;
І вили сови із нічних пустель,
Вітаючи у кручах душогуба,
Де дерево ніяке не росте,
А на конячих неваритих трупах
Лисиці гавкали на місяць і
Благали іклами собі крові,

Дніпро ревів, і панцирі Іржаві
Із дна підвяв, що ваші козаки
І шведи й турки й вікінги біляві
З життям своїм пустили на піски,
Лишивши людям і лукавій славі
У кров забризкані в траві листки,
Посхильні в висоті у наші води,
Шуміти до предвічної негоди.

3.

За те, що ідолам його і фарбам
Плакатним не згинав від колів;
І всім рівнянням і тюремним штампам
У мене в серці не творився гими,
Аби не чути, я складає ямбам
Хвалу волничий запашний загін,
Що правду визнає в густій толоці,
А волю в держаках од вил на боці;

9.

І що на мертвій у степу парад
Не йду між мертвими вночі лягати;
І, збільшивши неповорушний ряд
Великої пекельної загати,
Не жду, аж доки шарочезний зад
Державної тварюки, мов з гармати,
Не звалить у вогнях і у громах
На землю чорний мосяжевий жах...

10.

Підняв і хвилі в панцирі одяг
І кинув їх на штурм на чорні гори...
І хвилі йдуть на цей суворий шлях,
Гримлять залином у глябокі пори
Гірських боків; на кам'яних шпілях в
невимовним горем
У водяні долини ллють назад
Лишають піну;
І плачуть, ніби люд з-за вражих грат.

4.

Над кручею одною в горах висів
Повалений грозовою осокір;
У листі в його щось тривожно лис ів,
На урвище здіймаючи свій зір;
Бо там над ним, де вітер люто свист вів,
Здіймалася людина у простір
Небесний, криком говорила туги
До неміренної, як світ, потуги.

5.

I рвалося волосся на чолі
Витяг, бурханням і стогнанням бурі.
І місяць на розбитому крилі
Летів крізь хмари на ставки понурі;
Ліси і кручи осяяв старі,
І чорні городські вімотні мури;
В очах людини пролітив вогонь
І розливався на чоло і скроні:

6.

„О, сило, всіх початків і загину!
З останнім словом я до тебе став...
Ти вирвала ворота й брами впину,
Що у світах тримала тьма густа
І геть розкидала, немов скотину,
Великими пожежами повстани, —
І всі стихії вирвались до лету
І трусять нашу мовчазну планету;

7.

Сама ж, о, сило, на беводнях ти
Пливеш в розкритим і порожнім лоном
І саме час мені слова страсти
З душі, неначе ос отруйне гроно
У холод світової совісті
І вічного незнаного закону,
Який формує тут звіриний люд,
Що убива надхнення і мій труд...

8.

За те, що ідолам його і фарбам
Плакатним не згинав від колів;
І всім рівнянням і тюремним штампам
У мене в серці не творився гими,
Аби не чути, я складає ямбам
Хвалу волничий запашний загін,
Що правду визнає в густій толоці,
А волю в держаках од вил на боці;

11.

О, сило смерті і в світах обново!
За це мене святий советський тум
Од себе випхнув у нічні дібропі
Хоч може й не тобі, але на глум,
Що риве з чорних дір світобудови,
Щоб я, вмираючи під грім та шум,
Вигукував останніми словами:
Еднє все, що в нас і що над нами!..

12.

I хай собі Дніпро реве, шумить
І б'є в німе вікно душі моєї
І краплями брудними кожну мить
Переливаючись, плющить із неї,
Московську одмиваючи блакить.
І сповнені отрутною ідеї,
Що сіллю сліз і кров'ю давніх мук
До скла душі пристали, мов карюк...

13.

I від Дніпрової нехай стихії
Болят розтрощеві кістки в мені;
Нехай душа від водяної дії
Прозорішає, навіть, в глибині,
Де давніна моя летить на мрії,
Неваче птах в нагірній вишні,
А я нехай мовчу і не питаю,
Чи долетить вона колись до краю.

14.

Bo в світі має все останній гриш:
І золоте добро, і зло зліднене, —
Лише не знаю, чи росте шпориш
У Дантовій Італії без мене? ..
О, сило сил, ти на світах летиш,
Неначе щастя деси мое шалене,
Шукаючи коханої снаги
В розсипаному сонці навколо!

15.

Та все ж чи ти єдина із світами,
О, незабутніє вічності німа?
І чи були вони коли сонцями
Без тебе там, де є предвіку тьма?...
Земля мене вродила під кущами,
Де комашини у теплі дріма...
Чи я вона єдина щось являю
З тобою і космічністю без краю?...

16.

Бо ось, коли найбільше горе б'є,
Коли весь світ страшний навколо пливший
Безоднями читає на мов
Життя, мов океан на тінь піщани;
Коли тепла, що в ньому іскра є,
Жадаю від космічної родини,
Як вітром вибите в гнізда орля
Від близькавки зеленої здаля, —

17.

Я кинутий широкому узбоччю
Ярів і круч, і гнівного Дніпра,
Крів ревеня веначе тічку вовчу,
Що десь вад падлом серед степу гра —
Перед тобою, вічності, не змовчу
Свого прокляття, як ота гора,
Де безнечівну душу розпинали
Колись отим, що в нас і що над нами!

18.

І всі ясні струнки сонця вгорі
Від розащу на сяю не всхли,
Коли народи не річок — морів
Кривавих забажали із Голгофи,
Лишаючи на зарищах віків
До нашої страшної катастрофи
Жілкам ридати голосінням птиць
Біла сумних кривавих шибениць!

19.

І там на небесах, коли орбіту
Зоря зорі прорве у стрічну путь
І злівою страшною вогвеліту
У безвість осідатися почнуть, —
То рій світів із спокоєм граніту
Над ними пронесе себе в забудь,
Не капнувши й жіночою слізою
За вибітими у безодню в рою...

20.

І через те клену тебе я внов,
Бо вже віяк не можу уявити:
Що світ і я — єдина вічна кров,
Що єсть Творець блакитто десь закритий —
І що над нас одвічна любов
З поля Творца же сонця світіти
На південь, північ, захід, і на схід,
На сон кладе, то будуть людський рід;

Аби я, вчувши пісню надвечірню
У полі за околицею сіл,
Що нею дівчина дружину вірну
До себе викликає звідусіль, —
Очима хмару діставав надгірну,
І тяжко об холодну землю бився,
Що плакати навіки розучився...

21.

Що слугувати вже не буду я
І Фебовій прадавній, чистій діві,
Бо вулиця ткань і крики дня
Мое ество у бунті та у гніві
Тримають, і од мук душа моя
Згубила мрію і солодкі співи,
Немов колоссям тоне добрий сніп,
Як вітер переверне стаї кіп ...

22.

Бо смертний жах коло людей падкує
І гонить їх мечами у віки
Туди, де віковічну прірву чує,
Як чують кров на відстані круки;
А залишниця путь йому простув,
У вічність націляючи гудки,
Розсовуючи в неміренність обрій,
Немов цареві в ноги килим добрий;

23.

Або неначе давні старости
Гетьманській молодій стелили, клали
І килими, і з клечання мости,
І ряднами новими застеляли;
Та ще й звеляли мед перебрести
І віск у ночвах у вербових талий,
І потім мокре від медів рядно
Стелили у катразі під вікно ...

24.

Гей, Дніпре, Дніпре, скований левище,
Віддай мені крицеві панцири,
Що ти із дна підняв собі на грище,
І ними скелі в берегах стари
Ви хрувш, ніби вітер попелищем;
І з каменю розтертого вгорі
Громадиш інші хмари над лісами
Що ляжуть у степах піском — буртами...

25.

Віддай мені, і хай слова мої
Закуті в крицю давнього завяяття
Впадуть, як ще не бачені рої
Отрутного і для світів прокляття...
В безодні вічні, аж у ті краї,
Де наливаються вони в безладдя,
Щоб вибухли серед всесвітів зел
І з космосу зробили млу пустель!"

І враз немов підстрелена птиця
Свиридової упала тінь до стіп:
Яри гукнули, ніби громовиця,
За краєвид Свирид упав у світ,
І сам, а не підрубана ялиця,
Туди шугнув, де може сотні літ
Верба стирчала дуплами в безодні
І ними вила, як вовки голодні.

Услід йому із револьвера раз
Спалахнуло над кручею тривожно:
«Оце тобі від нас такий Пегас,
Як сісти у постіль було не можна!..»
Гукнуло щось і зупинився час,
Немов гора посеред ночі кожна,
Лише дуби хвялялись мов жита,
І вила страшно чорна самота!

АНДРІЙ ГАРАСЕВИЧ
(Прага)

З циклю »Symphonia Heroica«

Хмарне небо сіріє, вкривається багром червоним,
Чорний захід в диму і в пожежах останніх коптиль,
Дике поле востаннє ще міста своєго боронить,
І кидає проклоном в надранню, сріблясту блакить.
Сутінь диму важкого снується розгораним полем,
Чорні зломи розбитих коліс, чорні ребра возів,
І розкинені трупи, і стогін надмірного болю,
Сірі хмари, і ранок, що ген — в далині розгорів.
Хтось іде... Гайвороня у розтіч... Шматки голубіні...
Сколихнувся пожар аж під обрій, — скотився до ніг.
Хтось іде... Спотикається... Тінню полохает тіві,
Чорний одяг і очі, і волос, що білій, мов сніг.
Припадає до трупів... Вдвівляється мертві облаччя...
Мати, мати! Це ти тут полохаш сонних мерців?
Вже ніколи твій син у обійми тебе не покличе,
Його руки застигли, а погляд його доріві.
Він лежить вже холодний, і кров прикипіла до груди
Мертві очі широко розкриті... Розбитий шолом —
І ні крик божевільний, ні плач вже його не роабудить...
Гайвороня кружляє, і день золотів кругом,
Сірій чад виростає із міст, що валиться, мов карти,
Зорі впали на землю, вже обрій погас, доторів,
А із хмари зроста велет смерті — блідій Бонапарте,
Щоб спокійно пройтися по царстві холодних мерців...
Ти борониш мерця... Перед привидом хочеш закрити.
Припадаєш устами до рідних, поchorнілих ран...
Із мертвєцького поля у ранкову сутінь блакіті
Попід небо захмарне пливуть переливи ридань.

ВОЛОДИМИР НИЧАЙ
(Станиславів)

Живцем хоронять

(Нарис)

Ніч...
Одна з тих ночей, які від місяців приходять, почей, які не кінча-
ються...
Ніч... тиха, як гріб, довга, як вічність...
Темні хмари заслонили небо.

Щось страшного висить в повітрі.
Щось тривожного...
Ні собака не гавкнє.

Страшний крик будить сонні хатки.
Крик божевільний, болюче ридання — розходиться по селі, неначе провісники чогось жахливого, чогось неплюдського, страшного...
З хаток вихиляються перелякані обличчя.
Ридання будить людей.

— Сусіденько! Що це таке?
— Відай вивозять Панька, що то його сина на Спаса арештували...

— Господоньку! Змилосердися над нами грішними!

Ридання дужчало...
Собаки лаяли...
Г'яні солдати вигукували.

— Скарб!

Старий Панько виносить з хати одежину та кладе на віз. На возі сидить вже його хвора жінка, біла, як стіна, і нерухома, як статуя.

— Ой!
— Не той вже Панько!
— Не той, що був колись!..

— Перша голова в селі!
— Перший газда в селі!..

Тепер похилився, подався додолу.
Але всім однак порядкує, бо все лежить на його руках.

І Марійку свою донечку вгамовує, щоб не плакала.
Бо вона — сердешна — як та пташка побивається та мліє з болю, падає безсильна, непрітомна...

Ох, який то був плач, який то був плач!..
Здавалось, що вона душу з себе виплаче...

Який то був плач!!!
Якби так часто плакали на землі, то небо ніколи не роз'яснилося б сонцем!

Вивозять...
Вивозять першого газду в селі!..
Щоб забув про все...
Щоб був робочою худобою...
Щоб був безвольною людиною!
Щоб був живцем похоронений!

— Скарб!
— Поздно!
— Уже днієт!
Погонич ляскнув батогом.

Коні рушили, схиливши голови, немов би соромились сповнити таку ганебну службу.
Віз обставаний солдатами...
Панько востаннє поглянув на свою хату.
Мав затиснені уста...
Лице камінне...
Каменіло серце...
Що думав — не знати...

Жінка його не мала краплі крові в лиці... Дивилась, але не багато.
Марійка подивилась благально, витягнула перед себе руки, потім зойкнула і повалилась на віз.

Прощаєте!
Прощаї, село родинне!
Прощаєте, сусіденьки мілі!
Прощаї, краю рідний!
Прощаєте всі!
Назавжди!

Віз поторохотів...
Газди і газдині зойкнули...
Собаки завили...
Хатки зо страху присіли...

ВОЛОДИМИР КОВАЛЬ
(Прага)

З р а д а КОЧУБЕЙ.

Високе колесо могутнього ридвану аж по вісі загрузало в рідкому чорному багні. Воно чіплялося об його шпиці, обліплювало міцні ноги сірих в яблуках коней, та рідкими потічками спливало по його кованім залізним обводі.

Високі тополі, що мов вартові рівними шерегами обступили шлях, гнулися від вітру; а хмари, здавалося, черкали об їх верховіття, мов заклопотані кудлаті сиві барани, перекочувались вони, розбиваючись об рівні скісні проміння світла, що де-не-де сліпучим споном виривається крізь решетяне небо. Великі калюжі заливали виїжджені возами колії та блищали клаптиками пошматованої блакиті. Вітряний і бурхливий квітень простував на північ. Вітер з півдня, з широких українських степів піс з собою дощ, зрыви і передвістя сонця. В повітрі стояв галас, гайвороння обсипало порожні поля. Все рухалося, двигалося, шумувало і розливалося навколо. За ридваном тягнулися вози, а біля них гарцювали вершники.

До ридвана були приторочені сирим ремінням великі звої клунків, а на даху прив'язані тяжкі, ковані залізою бляхою та великими круглими гвіздками скрині.

Обличчя його милості генерального військового писаря було втіснене і сіре, як камінь. У сутінках, що невиразно облутували подорожніх, його кремезна, дещо важка постать, загнутила в довгий козирок кирею, здавалася теж великим звом якогось дивовижного матового килима, затягнутого мов ремінням широким гаптованим поясом.

Поруч з ним, куячи і хилитаючи кудлатою головою з напів розплющеними очима, сидів його своєї Іскра. Він бурмотів собі щось не виразне і часом поглядав на Кочубея.

Погані думки гніздалися в голові його милості генерального судді. Але всі згадки і згадки перехрещувало одно: повороту більш не було. Ось там, за ним чваляють московські вершники, які ніби-то почесно допроваджують його в дорозі до всеросійського царя і самодережавця, але в дійсності творили численний конвой, від якого вже не можна було втекти. Справи зайшли вже занадто далеко. Лишалося лише йти по вже визначеній колії, використовуючи обставини як лишизна в свою користь.

Немов крилами чорного гайвороня застилала думки згадка про останню тяжку суперечку з донькою, скривлене від злости обличчя жінки, що впилася в довгі, чорні коси доньки, і Мотрі, що мов дика кицька відбивалася від неї, шиплячи, плюючись і дряпаючи всіх навколо. І знову ненависть, пекуча і всеохоплююча ненависть прокинулася в нього до цього шістдесятлітнього старця, що зумів перетворитися в палкого юнака та дивними чарами обвороожити нещасну, захопити ї так, що вона не піддавалася намовам батька і матері, не боялася погроз і катування, що всі її думки, всі бажання стреміли лише одного: жити і вмерти разом з гетьманом. Він згадував, як Мазепа підкупав його слуг, щоб ті крали йому червоні коралі, що Мотрі носила на ший, жмуток волосся, черевички, чи частини її одягу. Двісті золотих заплатив гетьман за стяжку, якою донька закосичувала свої коси. Згадував листи, які він відбирає у Мотрі, що пекли словами любові, немов писані шістнадцятилітнім юнаком, і тепер, разом з доносом і іншими обтяжуючими документами, лежали в малій скрині ось тут, під його рукою.

О, як він ненавидить його, гетьмана, цього сухорлявого аристократа, з всевидочними молодими очима, завжди лицарського, хитрого як лис, усіх обвороожуючого своєю безпосередньою усмішкою, умінням говорити приемне, та тонкою, придбаною довголітнім досвідом при дворі, поведінкою.

Він обезчестив його доньку, а після того, як на його батьківське домагання мусів відіслати Мотрі додому із свого гетьманського палацу, він переслідував його, де лише міг. Відбирає його грошові прибути, підбурював військову старшину проти нього і ось тепер, коли він, не дивлячись на улесливе гетьманське запрошення, таки не поїхав до Києва, мов за злодієм, ганявся за ним по всій Україні. Ні, ні, тепер вже не було повороту. Московські вершники його оточують, а там, на далекій півночі, чекає його страшний цар, цар, що простягає свої всевін віддався через пекучу ненависть до гетьмана.

Невеселі чорні думки, мов клуби густого диму, застилали його голову, нависали на кошлатих сірих бровах і глибокими зморшками застигали на його чолі. Десь глибоко заговорив жаль і прокинулася соцість. Він зраджував усе військове товариство, усю Україну, що ось може востаннє борсалася у болючих обіймах Москви, Польщі і татар. Україну, що з допомогою шведів хотіла скинути з себе чужу пестер-пиму надвладу. Він починає розуміти й ненависного гетьмана, що, після скеля, стояв самітній, без підтримки і без розуміння його величних думок. Сам один проти всіх всімі зненавиджений і побоюваний всіма. Він тепер у думках перебирає, мов чотки, слова його пісні, відчуваючи увесь їх глибокий і трагічний зміст.

Навіть його нещасливу всеохоплюючу любов до Мотрі можна буде під цим оглядом вибачити. Чи ж не просив він її руки у його ще в 1704. році. Чи ж винен зрештою гетьман, що Мотрі була його хрещеницею. Чим заслужив він ненависть її матері, яку завжди засипав дарами й ласкою. Навіщо ж відбирати у нього останню люблячу опору його старости. Але повороту назад вже не було. Кораблі вже спалені. Ось за його спиною важко хлопають болотом московські комоніні.

Коні стали. Ридван зупинився. На дворі йшов дощ. Великими олов'яними краплинами, мов московськими барабанами, бубонів він пошкіряний стрісі ридвану. Почулися голоси. Біля вікна проскакали вершники. Це стольник московський, Іван Вельямінов-Зернов, підіхав підігнати козаків. Почулася брудна московська лайка. Коні затушшували на місці, натягаючи попони, але цупке болото, мов руками, хабатогами. І ось ридван спочатку заколивався на місці, потім зойкнув і поволі зрушився з місця. Скриплячи й хитаючись, важкий ридван прямував далі на північ.

Іскра прокинувся. Йому стало холодно. Ралово подивився на Кочубея, ніби хотів щось сказати, та змовчав. Струмочок води, що проплився крізь вікно, поволі потік йому по руці. Холодні мурашки заметушились на його спині і поволі розлилися по цілому тілі.

«Чи гаразд чинимо, ваша милосте...» — буркнув він.

Василь Леонтієвич Кочубей, генеральний писар і суддя, поморшився і не відповів.

В його ушах гірким зволоком перекочувались болючі слова проклятої мазепинської пісні.

«Всі покою широ прагнуть
А не в єден гуж тягнуть;
Той направо, той наліво,
А всі браття: то-то диво!

Не маш любви, не маш згоди;
Од Жовтої взявши Води
През незгоду всі пропали
Самі себе звоювали!

«Самі себе звоювали», — повторив Кочубей. Ця гірка правда обляя його злістю на себе, Мотрі, на жінку, що майже примусила йо-

го іхати в про паскудну дорогу. — Ех, добре казав старий Хміль: жінки діло біля пічки, — подумав він. — Все ало череа жінок приходить; і спокуса і нахваження... Обплутала лого стара своїми речами пристрасними. Милості від цари чекала. Чи не гетьманшею зробитися хотіла?..

Ех, братища, пора знати
Не всім дано панувати,
І річами керувати!
На корабель поглядімо:
Много людей полічимо;
Однак стерпик сам кермуєтъ
Весь корабель управуєтъ.
Пчілка біда матку маєтъ
І оноб послухаєтъ.

Юрій Хміль, Виговський, Многогрішний, Самойлович, Дорошенко, Палій і інші всі хотили бути стерпиками на кораблі українським, та безоглядністю, ворожнечею і зрадою пробивали собі шляхи, чужою помічю і силово одягали пишні гетьманські шати, а накінець самі себе звоювали, як і я сам своїх звойовую.

Жалься, Боже, України,
Що не вкупі маєть сини!
Єден живеть із погани
Кличет: сюди отамани!
Ідім матір рятувати,
Не даймо їй погибати.
Другий ляхам за грош служить,
По Вкраїні і той тужить:
«Мати моя старенька!
Чом-ти вельми слабенька?
Розно тебе розшарпали,
Когда аж по Дніпр туркам дали.
Все то фортель, щоб slabila
І аж в конець сил не міла».
Третій Москві юж голдуєтъ
І їй вірне услугуєтъ. —

Гірким полинем залило уста Кочубея; так, як я продаю Гетьмана й Україну Москві за тридцять царських сріблеників, ненависті свої особистої і жінчиних, домагань ради.

Тай на матку нарікаєтъ
І недолю проклинаєтъ:

Невмолимим шерегом плелися в його думках зальші слова пісні Мазепи:

Лучче було не родити...

І мені лішне не родитися було,

Нежлі в таких бідах жити
От всіх сторон ворогують,
Огнем, мечем руйнують,
От всіх не має жичливости,
Апі слушної учтивости:
Мужиками називають,
А подданством дорікають.

Згадувалась руїна, що чинило московське військо, спалені в коріння села, закріпощений народ, товсті московські воєводи, що багатіли на ситих українських хлібах, катування пайкращих синів України, засланіх на смерть в далеку страшну сибірську неволю.

І мимоволі хотілося прокинутися із цього валкого сну, скрикнути словами старого Хмеля: «Маємо шаблю в руці — ще не вмерла козацька мати!..» І знову слова пісні пібі відповідали його думкам, захоплювали його, захоплювали серце і гучними тимпанами били в грудях:

Ей, панове енерали,
Чому ж есте так оспали?
І ви, панство полковники,
Без жадної політики
Возьмітесь всі за руки,
Не допустіть гіркої муки
Матці своїй більш терпіти!
Нуте врагов, нуте бити!
Самопали набивайте,
Остріх шабель добувайте,
А за віру хоч умріте
І вольностей бороніте!
Нехай вічна буде слава,
Же през шаблю масм права!

Та раптом дійсність, сіра, невблагана дійсність вдарила його як обухом по голові. Повороту більш не має. Він мусить довести до кінця цю прокляту справу. І ненависть на Мазепу, Мотрю, на себе самого, жінку, на московський караул, що чвалав обабіч, знов охопила його. Хотілось вискочити з ридвану, обличчям впасті в це в'язке чорне болото, місити його руками, закопатися й потонути в нім, лише щоб ніхто його не чіпав, ніхто не доторкався до нього.

Хотілося забутися сном і не думати ні про що. Пекучою горілкою залити усі спогади, усі думки...

Ридван невблагано прямував на північ. На дворі вже зовсім стеміло. Під'їздвали до Смоленська.

Показалися неясні обриси хат, де-не-де розгублено блимало світло. Собаки нараз почали голосно гавкати. Особливо одна з них, ніби захлиналася сердитим хріплим гавкотом, що луною стояв в ухах і відбивався десь далеко між розкиданими хатами. Хмари розійшлися. Лиш на обрії блимали рештки червоної пожежі. Дощ перестав. Під ногами коней з присмаком чавкало всеохоплююче московське болото...

Ганок був душний і сірий. Якийсь туман заволікав невиразне сонце, що лиши хвилями ледве пробивалося крізь нього. Скісними проміннями пережало небілені стіни та м'яко лягало на кудлату голову полковника полтавського.

Іскра сидів біля вікна в малій комірчині десь аж під горищем заїзжого двора і, підперши голову смагливими руками, дивився кудись в далечину, де були розкидані брудні будинки та церковні башти Вітебська. Недалеко ліпивою гадюкою плила Двина. Поволі дивилимися закрутами поблизуку вона між рідкими кущами, розливалася по невеселих полях, оливом мерехтіла на піщаних мілинах, в болотяних затоках між густим стрільчастим очеретом.

Тиша і спокій притягували полковника і дивно було йому. Цей спокій і цятиша були якось лиховісні, в глибині душі відчувалося, що цей спокій неправдивий, ніби всепридущий; спокій, що є лише передчуттям того, що ось-ось має прийти, що ось-ось станеться.

Чекання було це... раз зрозумів він, чекання, тривожне передчуття і напруженість.

Ось чому він не міг заспокоїтись і навіть лагідність і ранішня тиша не сприймалася ним, а здавалася чимсь несталим, чимсь переходивим.

А потім ще тиша. Повітря ніби стояло нерухомо. Відчувалась мертвизна зачиненої скрині в цьому цілковитому безвітрі. Йому бракувало руху, голосу, хоч би подув вітерця в цю стоячу, всеохоплюючу духоту.

Нерви були напружені. Здавалося б, якийсь рух, якийсь несподіваний звук і щось увірветься, щось зрушиться з місця і покотиться нестриманим, чим раз скорішим летом.

В кутку вікна Іскра помітив великого павука-хрестовика. Чорний, невимовно гідкий, з блискучим жовто-срібним хрестом на спині, він скоро-скоро працюючи дрібними ніжками обплутував слизькою павутинкою велику блискучу муху.

Іскра здрігнувся від огиди та відвів очі. Дерев'яний ківш з водою, яку завжди ставив собі на ніч полковник, стояв на пізькій ладі біля тапчану. Зробивши пару кроків, Іскра помітив, що вода в ньому схвилювалася, затримала і ось дрібними розгубленими зайчиками замиготіла на стелі і згасла.

І згадалося вино і золотий похідний келих Кочубея. Згадалися відлиски свічок у вині, вино, що враз загорілося кров'ю. І той вечір в Смоленську, коли він нарешті все зрозумів. Коли ніби серпантин впав в очі його і він побачив все значіння і досяг того, що чинив.

Зрадою було це вино. Кривавою, братовбивчою зрадою. Зрадником був Кочубей, Кованько, Святайло і він сам, Іскра, полковник полтавський.

Так повстало сварка. Перша і остання сварка його з Кочубеєм. Не випив він чарку вина за щасливий кінець і удачу подорожі. Об землю кинув він золотим похідним келихом Кочубея. Червоною катою крові облив ноги його милості судді генерального.

Не помогли прохання його відректися від доносу, поки не пізно книпути що зрадливу справу. Слабовольний Кочубей занадто боявся Любові Федорівні, цупко держала та його в своїх руках, бач — Гетьманщю зробитися хотілось. Та й дійсно справи зайшли вже занадто далеко. Повороту для нього вже не було.

Не помогли й дорікання та погрози його і Кованька, що не підуть з ним, що всю вину на нього звалить.

— Зрадив ти Гетьмана, зрадив Україну, то й ми тебе перед Москвою зрадимо! — казали Кочубеєві.

Та не вломали діда старого. Впертий дуже. На ласкаві слова Шевести царської обіцянної сподівався.

От і розійшлися, розсварившися. А він надувся лиш, сопів собі під ніс і сидів мов сич в кутку, слова більш не промовив, лиш чарку за чаркою вина наливати собі велів.

Безнадійно дивився він в куток. Богники часом загоралися мов надією в його очах і гасли. Рука міцно шаблюку дорогу козацьку тисла.

Наголос, джур відіславши, розмовляв Іскра з Кованьком. В сочій раз перебирали вони всі можливості, всі способи викрутитися з брудної халепи. Але чим більше думали, тим безнадійніше виглядали справи. Повороту більш не було. Московська варта чатувала біля двору. Втікти було неможливо. Згадалися слова Гетьмана:

— Ой, сильно Москва приирає в своїй кітці всю Україну!

Кітті московські ось доведеться і на собі попробувати.

Терпке вино майже не п'янило. Лиш чимсь важким огортало ноги та зводило піднебіння.

Кочубей все ще сидів, дивлячись в куток, де висіли московські аскетичні святі в чорних понурих рамках.

І враз Іскра, дивлячись на келих з вином, на святих у кутку, де чадила і блимала червона лампадка, знайшов вихід, справжній і єдиний вихід з цього скрутного становища.

Цей вихід була жертва... жертва самим собою.

Гарячково він заговорив до сотника Кованька, все більше запаюючись, все більше переконуючи, все голосніше. Кочубей насторожився. Жадібно ловив він кожне слово з розмови, що велася мимо нього, а все ж він розумів, що вона призначена майже виключно для нього. Що кожне її слово болючою стрілою має влучати в його сумління, в його в глибині гаряче козацьке серце.

Іскра бачив, як сумніви мучать Кочубея. Як надія на те, що все ще добре скінчиться, надія на милость царську і гетьманську славу чергувалася з глибокою зневірою, з принижуючим почуттям зради, з огидою й погордою до самого себе. Він відчував, як слаба воля Кочубея хитається, як переважає то почуття власної можливої вигоди, то почуття обов'язку, як чергується в нього то безпорадність, то вже ясно зазначений шлях, шлях, що веде до зради, шлях особистих вигод і самолюбства.

І чим більше і чим голосніше переконував Іскра Кованька в тім, що треба відректися від доносу, не одразу, а поволі, поступово, спочатку зваливши цілу вину на Кочубея, окреслити цей донос, як осо-

бисті його, Кочубея, порахуки з Гетьманом із-за Мотрі, із-за славо-
дати можливість його милості писареві і судді генеральному з честью
вийти з безчесного становища; дійсно ніби не прямо примусити його
принести себе в жертву, кров'ю свою, а можливо і їх всіх розплати-
тися за зраду на Гетьманові, за зраду на Україні.

Лиш хитро треба це учинити, щоб не запідозріли посіпаки мос-
ковські в чим справа.
Треба так зробити, щоб самі вони ніби примусили їх призватися
в тому, що від них затаїти хотіли.

Краще і муки, і катування прийняті, кров'ю свое і вигодами осо-
бистими пожертвувати, ніж на вічні часи зрадниками перед Військом
Козацьким, Гетьманом і всією Україною бути.

Ці слова, розраховані на козацьке сумління і серце Кочубея, зро-
били своє діло. Іскра зауважив, як Кочубей, ніби під ударами нагай-
ки, здрігався під їх вагою. У саме серце вони влучали і пекли там,
розв'ярючи його.

Але хиткий був Кочубей. Знову погляд його погас. Знову видко
було, що він безволно відається далішим подіям, ось так ніби не
він їх творить, а вони, мов вода весняна, за собою його поривають.

І присянув тоді Іскра і Кованько страшною, напів-п'яною при-
слюю, що ні муки, ні особисті вигоди не примусять їх зраду довер-
шити, що відклічутуть усе і коли не разом з Кочубеєм, то принаймні
самі честь свою козацьку збережуть.

Страшно стало. П'яне повітря, перемішане випарами вина, густи-
ми клубами стояло і давило. Лямпадка перед образами жалібно бли-
мала, свічки чадили і, мов нерухомий сивий камінь, глибокими змор-
щками застигло обличчя Кочубея.

Впада мовчанка. Було чути лише тяжкий віддих та розлите вино

важкими краплями капало з тесаного столу на брудну підлогу.

Враз Кочубей встав. Ноги його не слухали, хитаючись з боку на
бок, тяжко зачепившись об край столу, його милість писар і суддя ге-
неральний зробив пару кроків, підійшов і нахиливши голову до Іскри,
човники зосереджено дивився в його очі, ніби питуючись його, ніби чи-
таючи в його очах рішення, ніби прощаючись з ним. З намагаю він
випростався, довгим поглядом глянув на Кованька, що не витримав
і скилив голову.

Важко хитаючись, Кочубей пішов до дверей. Тінь його, ніби дж-
воній птах, розгортала крила на стіні. Ні, не птах, а скоріше великий
ранений ведмідь...

Взявши за залину ковану клямку дверей, Кочубей підімкнув
їх і ніби враз потвердив, випростався та раптово вийшов.

Двері іржаво заскрипіли і грекнули. Вино в келиху здрігнулось
і забігало малими іскристими хвилями...

Згадка зникла. Іскра спинився, обернувся і став ходити а кута
в куток. Щось безвідіде і алякане було в цій ході. Шість кроків
вперед, шість кроків назад. Все далі й далі, все повторюючись і во-
збиваючи свою одноманітністю. Ось тад недавно зловлений ведмідь
бігав з кутка в гетьманськім медведниці.

Але треба було розвивати події так, як тоді з Кованьком рішили.
Знову настигали думки. Майже не бачили вже його милості.
Все з Осіповом разом кудись ходив, а вечорами писав.

Іскра згадав необхідну та все ж неприємну образливу зустріч з
Шереметевом. Дібрatisя до нього було нелегко. Все оточувало його
бундюче московське товариство. Аж ось нарешті вчора він зустрів
його і схопивши за полу кафтана, відвів набік. Натякнув йому, що
донос брехливий, що неправду Кочубей каже. Шереметев враз запнув-
ся, ніби аршин проковтнув. Лице його зробилось хитрим і злим. Ні-
полковника полтавського, та обернувшись до нього спиною, відійшов.

Так і лишився він, ніяківий та ображений. Бачив, як підсміюва-
дє подіти руки. І почервонівши, відійшов в куток.

Соромно від цієї згадки і неприємно стало. Краплі поту висту-
пили на його чолі. Іскра ліг на тапчан та замкнув очі.

Хвилину лежав він тихо, враз в долині почулися галасливі мос-
ковські голоси. Важкі чоботи кількох людей затупцювали по сходах.

Серце враз забилося. Щось солодке підступило до горла. Піт зно-
ву зросив його.

Кулаками застукали в двері і, не чекаючи відповіді, двері розчи-
нилися. На порозі стояв московський старшина з чотирьма вояками.
На довгих фузіях наїжились баґнети.

— «Полковнику Іскра, збираїся, його світлість граф Головкін те-
бе привести велять».

Загаркавив старшина, вояки вистроїлися в дверях.

— Сталося!.. — подумав Іскра і враз стало все просто і ясно.
Тяжке, нервувоче чекання скінчилося. Трохи лякали його вояки мос-
ковські. Навіщо караул за ним прислали? Але цей голос, різкий і
неприємний, все ж визволив його, перервав шерег згадок і вернув до
дійсності. Може невлаганої і суверої, але все ж дійсності.

Іскра встав, опоясався шаблею. — Добре, що не відібрали моска-
лі, — подумав він, і, кивнувши головою, вийшов.

Поперед нього йшов московський старшина, а за ним і поруч з
ним важко грюкали по сходах вояки. Розчинивши двері в сінях, враз
сонце боляче вдарило йому в очі. Туман вже розійшовся і в ранішніх
проміннях весело блищали золоті бані Вітебська. Рудий, з обвислими
боками кіт, обережно оглядаючись, поволі перейшов дорогу.

КОВАНЬКО.

Дикі коні гарцювали, стрибали і табунами ганялися і кружляли
перед ним. З початку з одного боку, мов грізна весняна буря, мов ві-
тер дикий, чвалали вони на нього, вираженими зляканими очима, за-
пиненими ніадрями, гарячим ширучим віддихом накидалися на нього.
Мов грізна віжкі вадуни перекочувались, били його копитами, потім
зривалися і мов вихор зникали, знов верталися з другого боку, наска-

кували на вного, розкидалися, заволочі чорними хмарами, прорізаними гакуватими блискавками та глибокими розривами. Чорні провалля відкривали свої стрімкі пашки, а в них сарапою лізла татара, бінчали шаблою і списи, чувся песамовитий зойкіт і вересок. Ось троє татар наскочило на нього. Один в блискучому сарапенському шоломі влучав довгим списом, другий шаблею кривою чеширською рубав, а третій аркан наскінув. Душить його аркан. З коня зриває. Чорні! червоні колеса затацювали перед очима. Крутилися мов у божевільній заверюсі, все обплутуючи його густою сіткою.

Марно борсається він. Марно до болю всі м'язи намагає. Густа рядинна все тісніше отортав його, червоною китайкою очі вкриває. І крає він відчуває, що не може ворухнутися. Ось зараз треба зірватися, кинутися і бігти кудись, ткаючи із запертим віддихом, перескачуши через рови, кущі, перелітаючи через балки, через спалені стежі. Але ноги його не рухаються, мов налиті олівом, важкою колодою лежать біля нього, мов чужі, нерухомо. Не слухаються його волі, його пориву. Він навіть не може поворухнути рукою. Пальці застигли і скручені закоченіли. Хочеться скрикнути. Голосно, несамовито скрикнути з відчайю. Але язик каменем лежить в устах і губи не ворується.

І враз прокидастся свідомість, розуміння, що це сон, страшний сон в своїй дійсності. Хочеться прокинутись, перервати його, з нелюдською намагою відчинити очі, але свідомість не приходить. Знову здається, що кудись летить, все в долину, падаючи далі й далі, глибше й глибше, туди, де чекає щось страшне, щось неминуче.

Ось вже здається досягнув дна провалля, ось вже здається впав у страшні щелепи того, що чекає, та враз очі розплощаються. Видовище зникає. В думках порожнеча. Поволі повертається свідомість. Ворохнутися все ж не може. Спина палить так, ніби тисяча чортів варять на ній свій сніданок. В устах пересохло. Великий, нефоремно напухлий язик важко перевалюється в них.

І враз прийшла дійсність. Він, сотник Кованько, по допиті. Добре вміють допитувати москалі, з пристрастім, кажуть. Але не посорошив він вдачі козацької. Присягу дотримав. Ні слова зайвого не витягнули з нього московські посішки. Все на Кочубея і Іскру звалив. Вони його до всього намовили. Добра великі обіцяли. Кочубей ще й коня вороного за те, що йому свідчити буде, подарував. Сам же за Гетьманом злих помислів і зради не знає. Та й куди йому, дрібному сотникові козацькому, в політику втручатись.

З насолодою згадав, як ката московського розглостили. — Не так, казав, у нас на Запоріжжі б'ють. Та й куди московському батогу до козацьких кіїв. Там після трьох кіїв і Богові душу віддаси. Що там батіг: б'є немов джміль кусає.

Так і не витягли більш нічого з нього. Шерemetev лютував дуже, все за бородавку свою хапався, шкрябав, побілів увесь і катові кидав: Ще п'ять, ще десять!..

Десь з двадцять нарахував сотник Кованько, та ще й до кожного приговорював: Ой солодка ж пужка московська! Оце тобі раз за Кочубея, два за Любов Федорівну, три за Мотрю, за Іскру, Гетьмана, за військо козацьке, за Україну, а далі і лік загубив. Вже зовсім і не

боліло, так по пустому, ніби по бубнові, батогом ляпали. Лиш уста застигли. Слова більш вимовити не міг. Сіпався і дихав важко. Шізнише притомність втратив...

Сотник Кованько, загорнутий в криваві лахи лежав у льюху на жмутку брудної соломи. Віля нього стояв глиняній глек з водою. Темно було. Лиш десь високо вгорі пробивались скінні проміння сонця. Спрага мучила його, але ворухнутися не міг. Нарешті якось перевалівся і підсунув голову до глечика та припав до нього устами. Ходила, віддаюча плісенню вода величкими ковтками потекла в горло. Він відчував, як цілюще і охолоджучи розливається вона по цілому тілі.

«І хто б думав, що вода мені краще меду і горілки смакувати буде, зроду ж не пив її!» — кепкував він, зводячи уста до болючої усмішки.

Пиття втомило його. Знову лежав він на боці. На спину лягти не міг. І думки знову плутались в його голові, чергуючись з хоробливими видовищами його розпаленої горячкою уяви.

Він бачив Іскру, що його привели в катівню, він бачив, як той гірко усміхнувся, зауваживши його, що скривленій лежав у кутку. Далі втратив притомність. Лиш ніби крізь сон чув він, як голос Шерemeteva рахував: раз... «Раз...» — повторював піддячий. «Раз!» — кидав кат, і чувся свист і ляскіт нагая. Стогін відповідав йому і прокльони. І прабабушку московську згадував Іскра, лаючи тут присутніх, перебираючи їх всіх аж до третього коліна. Та марно намагалися москалі. Іскра теж дотримав присяги.

Знову втратив притомність і прокинувшись побачив уже Кочубея. Здивувався дуже. Ось куди доля і ласка московська завела його!

Не хотів писар і суддя генеральний московським катам у руки даватись. Сердився дуже. Хвилювався. На ранту свою високу і сивизну покликався. Далі і за шаблю вхопився. Але московські посіпаки перемогли старого. Скрутили руки. Шабля випала і забрязчала по катівній підлозі.

Прив'язали його до стовпа. Здерли сорочку і відрахували п'ять нагаїв. Затиснув зуби, лиш мичав, не признавався. Шерemetev махнув катові: ще п'ять! Засвистів батіг, важко гуннув. Кочубей зойкнув і зімлів. Бевладним оберемком повисло його товсте живте тіло на мотузах. Облили водою і довго радились між собою.

Браз Кованько зауважив, що Кочубей дивиться на нього. Їх погляди зустрілись. Очі Кочубея загорілись старими, добре знаними вогниками.

І сталося диво...

Кочубей дивився на Кованька. Його кошлаті сиві брови суворо насупились. Браз одна брова поїхала кудись вгору. Усмішка скрипила змучене болем обличчя. Його милість Василь Леонтієвич Кочубей, суддя і писар генеральний, усміхнувся і підморгнув сотникові Кованькові.

І він зрозумів його. Щось лицарське, козацьке було в цій усмішці ось тут, посеред московської катівні. Під свистом батога козаки знов зійшлися у своїй лицарській спільноті. Мов на герць усмішкою цілу Москву викликали. І весело і радісно стало сотникові Кованькові. Тे-

іде щось і приемле розлилося біля серця і гріло. Забулися сварки і
хильств писар і суддя генеральний.

Не пропали даром слова Іскри в той пам'ятний вечір у Смолен-
ську. Тепер овочі багаті несли.
Ковалько замкнув очі і знову ніби десь далеко чув він, як під
свист батога Кочубея, ніби вимучено признавався, відклікав донос,
брехуном себе називав, зрадцем і загубцем своїм і родини своєї, скіль-
ки міг. Гетьмана в очах московських отищував.

Він чув, як заметушились москалі, Шерemetev щось гарячково за-
говорив, кудись вибіг.

Кочубей відв'язали, хітург ранніого оглянув, перев'язав, вина
червоного чарку дали йому.

Розлютивши очі, сотник Ковалько востаннє бачив, як приби-
тий і смертельно блідий Кочубей, тримтачею рукою клав свій підпис

під допитний лист.
Все знову закрутилося коло нього. Шерemetev, Вельямінов-Зер-
нов, Осіпов, підячий і кат довгим шерегом проходили повз нього. Піп
Святайло з довгою коаліною бородою бив поклони і дрібно-дрібно
христився, а над цим усім, ніби виступивши із золотої рами
страшний цар Петро, поволі ступав розмірним пруським кроком, пря-
муючи на нього, очі його блищаю і сверлили сверлами, враз він
зник, гайвороння застилало небо, далі якісь поля, пожежі, згорілі
хати.

І раптом спокій. Лагідно плескаючи, блищав на сонці Дніпро, ши-
роко розкинувшись своїми розлогими зеленими берегами. Уквітчані
бліхатки під теплими солом'яними стріхами, високі скрипучі журав-
лі і там, біля тину, дівча, що дивиться кудись вдалечінь, закриваю-
чись долонею від сонця. Дзвеноючи на сонці і переливаючись золотом
вдалі широко розкинувся Київ. Зелені садки і церкви осипали
стрімкі береги. Через Поділ за Лаврою у гетьманськім палаці сотник
Ковалько бачив, як росте, все огортаючи, все розширюючись і підні-
маючись вгору, застилаючи небо, горда і велична тінь Гетьмана.

ГОЛОВКІН.

В цей час, коли темрява поволі заволікала відлеглі кутки, пов-
зла, все поширюючись під зволоками стрільчастої стелі, м'яко лягала
на тяжкі дубові лави і столи, на різьблені рами почорнілих від часу
картин, на вилиялі килими і на вже виразні зморшки надутого, бі-
лого від пудри обличча його Превосходительства графа Головкіна.
М'які, червоні, обсипані перснями руки плескали в долоні, кличучи
джур, щоб розсвітили свічки.

У великій залі старовинного будинку було холодно. Гусяча шкі-
ра набігала на тілі його Превосходительства. Горішня губа його підій-
малася, показувала перівні пожовклі зуби. Щось ніби усмішка ви-
кривлювалася його обличчя і застигала у вогких кутиках уст.

Розсвітивши воскові свічки в тяжких срібних підвічниках, джу-
ри тихо відійшли.

Жовте світло затанцювало по столі, перескочило по різних пане-
рах та замерхтило на золотом шитих, грецових завісах. Візантійські
шаптованіми крилами.

Граф Головкін сидів у високому дубовому кріслі. Руки його спо-
чиваючи на панерах. Маленькі очка, що завжди бігали, мов у сполоха-
ного ліліка, були замкнені. Він думав. Свічки, що блімали на столі,
відходили кудись все зменшуючись і губилися в темряві, потім знову
світлішали — наближалися. Червоні вогники знов забігали по стіні і
вже це були не свічки, а вогнище, що жевріло червоним жаром. Чор-
на заросла постать стояла біля нього і поволі рухала малим коваль-
ським міхом. Вугілля жевріло і розгоралося синіми таємними язиками.
До камінного стовпа, що піс стрільчасті дуги стелі, був прив'язаний
Кочубей. Його спина була пошматована кривавими рубцями. Червоні
краплі поволі спливали на землю, креслячи по шкірі страшні визе-
рунки. Він був непритомній. Сиві жмути волосся стирчали на всі бо-
ки, а на обличчі застиг такий вираз ненависті й болю, що графові ста-
ло моторошно.

Безвладні руки звисали в долину, а пальці, що, здавалося, зати-
налися у вогке каміння мурованого льоху, були чорні і скручені.

— Sit transit gloria mundi — подумав граф.

Згадав, як Кочубей у золотом шитім жупані вельможного війсь-
кового товариша, поважний, самопевний, з кривою, осипаною самоцві-
тами шаблею при боці, блискуче виступав на авдіенції. Голосно чи-
тав він, ніби смакуючи кожне слово, свою промову до царя та донос
на Гетьмана, трохи насмішкувато поморгуючи своїми кудлатими си-
вими бровами.

Великої ласки чекав його милост генеральний суддя і писар,
Василь Леонтієвич Кочубей, від його царської величності. Та не та-
кої милости сподівався...

Перед очима графа була жалюгідна, знищена тілесно і душевно
людина, помережана власною кров'ю, уся залита ненавистю і злістю.
А в очах, трохи зляканих, з глибокими вогниками очах, жевріло пи-
тання: і що це власне діється?

Це була не людина, а якийсь товстий оберемок скривленого лах-
міття, притороченого крученими мотузами до кам'яного стовпа. Граф
бачив, як московський кат, що виконував вже й не такі допити у цар-
ській Москві, згірдливо відклівав батога, обираючи його об полу чорно-
го кафтану і буркнув:

— Старий вже, товстий дуже, більш не витримає...

Прийшлося припинити допит з «прістрастієм». А все ж дещо по-
вого сказав його милост писар генеральний, подумав граф, згадуючи
як сипкі невиразні слова, що стогоном виривалися з грудей Кочубея,
підхоплювалися московським підячим та записувалися в допитний
лист.

Не тільки донос відклікав, але й зізнав, що лише по злобі своїй на
Гетьмана донос вчинив, що ніякі зрадниці вчинки і помисли Гетьма-
на невідомі йому були.

— Добра річ московський батіг, — думав граф. — І не таке скаже,
як треба буде. А Гетьмана чіпати тепер не можна. Цар не велить. Над-

то келсько стоять справи государя російського. — Не можна зараз ще одного ворога звого пажинати.
— Та я чорт знає, чи в доносі правда вся. Може й дійсно видумав все Кочубей по злобі своїй. Гарна, кажуть донька в нього, в Гетьманському закохалася. Полюбовницєю його зробилася. От і хоче писар генеральний і Гетьмана знищити та ще чого доброго і самому гетьманом зробитися. Не даром Любов Федоровна уже давно в Гетьманіші мігти. Довыпі доріка. Всі вони там у Гетьмані пошипитися хотять.

Цар же дуже Гетьмана поважав. Андрея Первозванного Орден Йоану пожалував. Саєту дорогого, быв заморських і соболів не раз послав.

От і крути, як хочеш. Ще добре, що Шереметев порадив з «прістрастім» до пити вчинити. Так все й на добре виходить. І донос брехливим виявився, і я похвалу найвищу за ретельне дослідження дістану. Не забуде його царська милость слугу свого пегідінного.

А Мазепі і ми цього не забудемо. Диму без вогню не буває. Добре, що попередив нас його милость писар генеральний. Прийде і на Мазепу час. Тоді певно і не таке під московським батогом заспіває. Хитра бестія. На всі боки крутить, а слизький такий, що входити ніяк не можна. Хворотою свою «подагріческою» і іншими недугами тяжкими відкручується. Жіноцтво ж дуже любить. Сили мужньої не на одну Мотрю хватає. Його ясність граф Головкін усміхнувся, присунувши до себе близче свічки, він ще раз переглядав одірані від Кочубея папери.

Ось двадцять шість пунктів обвинувачення доносу, що певно пригадується для пізнішого розрахунку з Гетьманом. Ось доповнення до них, дані Кочубеєм, Іскрою й Кованьком. Ось запис візянь на допису з «прістрастім».

Браз згадалося, як веселий сотник Кованько, що ледве тримався на ногах по допиті, кинув, проходячи повз вже теж побитого Кочубея:

— «Ваша милосте, яка ж бо московська пужка солодка! Купіть її жінці додому на гостинець!»

Цей натяк на Любов Федорівну, жінку Кочубея, чомусь особливо врізався в пам'ять графа, і він зрозумів, що всю цю історію з доносом заварила честолюбна Кочубеїха в надії, що цар в нагороду за донос Кочубея гетьманом зробить.

Під руками опинилися дрібні листки, писані шляхотною гетьманською рукою. Граф переглядав їх та порівнював з відписами, які вже були злагоджені в його канцелярії.

Перед очима проминула струнка, дещо здерев'яніла літами постать Гетьмана і здавалося чимсь несамовитим його молодече і, як видко, глибоке кохання до дівчини, що могла б бути його онукою.

Палкі слова, що вкладалися в дзвінкі шереги пристрасти й любові, затанцювали перед ним:

«Моє серденько, мій квіт рожаний, сердечно на тес болію, що не вдалося від мене ідеш, а я не можу очиць твоїх і личка біленького віддіти. Через сеє письмечко кланяються і всі членки цілулю любезні».

Поставивши число перше на копію, граф взяв другий лист Мазепи:

«Моє серденько, зажурився, почувши від дівки таке слово, що вана мілість за зло на мене маєш, що вану мілість при собі не затри-дичі по всім світі розголосили, що взяв у нас дочки вночі гвалтом і держить у себе місто наложниці.

Друга причина, що державши вашу мілість у себе, я би не міг із собою жити так, як малженство кажеть, а потім прийшло би не же я на той час подівся і жаль би було вашої молости, що потім би плакала зза мене.

Прочитавши цей лист, граф задумався. Постать Гетьмана враз змінялася. Він бачив перед собою глибоко нещасну людину, що, керуючись найшляхотнішими почуттями, відсилає від себе коханку, зберігаючи її дівочу честь і славу, відчуваючи, що коли б він її не відіслав від себе, сила його і її пристрасти переборола б всі перепони.

Але граф занадто досвідчений, занадто багато життевого знання у цього нікому не вірючого дипломата. Він підозрівав, що Мазепа, цей старий лис, хтів своїм листом перехитрити Кочубея. Мазепа добре зізнав, що його листи Кочубеї відбирає у Мотрі. Ось він і навмисне написав цього хитрого листа, щоб Кочубеї повірив, що його дочка вернулася до нього неторкненою.

— Нас не проведеш! — усміхнувся граф. — Знаємо ми і не такі інтриги. Уявляю собі, як зрадів Кочубеї, читаючи цього листа. І дійсно, Кочубеї цим листом переконує нареченого Мотрі, Чуйкевича, про дівочу честь своєї доньки.

Задоволений, що знову розкусив одну з хитроців Мазепи, граф читає далі.

«Моє сердечне кохання! Прошу і вельми прошу, рапо зо мною побачитися для устної розмови; коли мене любиш, не забувай же, коли не любиш, не споминай же. Спомни свої слова, що любити обіцяла, нашож мені і рученьку біленькую дала і повторюю і постократно прошу, назнач хочу на одну хвилину, коли маемо зі собою видітися для спільнога добра нашого, на которое сама ж перше созволила, а нім тое буде, пришли намисто з шії своєї, прошу».

Червоні коралі з шії Мотриної за дорогу ціну купив Гетьман у Федора, козака Кочубейового. Потрійно обкручував їх, мов бранзолет бусурманський, кругом зап'ястя лівої руки. Мов чотки, перебирає він їх звена, пестячи їх лагідну округлість, шліфуючи їх довгими сухими пальцями об кармазинові рукави.

Мов пелюстки рож, мов дрібні живі краплинки крові, мов розтулені уста дівчини, здавалися вони йому. Живою згадкою були на Мотрю, ніби пройняті ще її теплом, її пахом, мов частиною її були, все пориваючо, все вичікуючо.

«Моє серце кохане, сама знаєш, як я сердечно шалено люблю Вашу Мілость. Ще нікого в світі не любив так; мов б то щастя і радість, що нехай іхала б та жила у мене, тільки ж я уважив який кінець з того може бути, а особливо при такій злости і заедності твоїх родичів, прошу, моя любоночко, не зміняйся ні в чому, яко вже не однократно

слово своє і рученьку дала бси, а я взаємне, поки жив буду, тебе не забуду...»

Граф згадував здість і злість Кочубея, як він з насолодою перераховував йому всі 26 пунктів доносу. Згадував ненависть, якою прямо панувала Його Милост Генеральний Писар і враз дійсно Йому почало здаватися, що цілій цей донос в алісною вигадкою, безпідставним наклепом ображеної батьківської чести та злістю на власну доньку.

Сотник Кованько оповідав графові, як Кочубей був не раз нагазувавши свою доньку. Довелось і самому нагая попробувати, подумав граф, чи таку чи далі:

«Мое серденько, тяжко болю на те, що сам не можу з Вашою Милостю ширше поговорити, що за пораду Вашій Милості в теперішнім фрасунку учинити, чого Ваша Милост від мене потрібув, скажи все сій дівці, зрештою, коли они, прокляті твої, тебе пурятається, іди в мастир, а я знатиму, що на той час з Вашою Милостю чинити. Чого потреба, повторюю, ознайми мені Ваша Милосте».

Треба нагадати Шереметеву, щоб післанця до Гетьмана післав, — враз подумав граф, — щоб допіт Любові Федорівні Кочубеїсі вчинити велів. Болючий патяк на жінку Кочубея від сотника Кованька не давав спокою. Граф уявляв собі мавстати і важку постать Її Милости Любові Федорівні Кочубеїхи в розкішній грезетовій сукні та шитих самоцвітами турецьких сап'янцях, що залізною рукою тримала в руках Його Милість Генерального Писара і ось марно змагалась з свавільною донькою.

Граф переглядав дальші листи Гетьмана, та відмічав на копіях своє виді. Хвилину спинився він на останньому листі:

«Моя сердечне коханая Мотронько! Поклін мій віддаю Вашій Милості, мое серденько, а при поклоні посилаю гостинця книжечку і обручик діаментовий. Прошу тое завдячно прийняти, а мене у любові свої ховати; нім дасть Бог з ліпшим привітаю, а за тим цілу уста коралеві, ручки біленькі і всі членки тільця твого біленького, моя любенька кохана».

Скінчивши читати, граф подумав: Що чинити з цими листами? В архів віддати? Приладуться, як матеріял обтяжуючий. Та ні, матеріялу у нас доволі. Треба краще показати Гетьманові лицарськість московську. У діла любовні мужі не втручаються і дискрецію зберігають.

Довге, сіре з чорним кінцем перо стирчало в каламарі. Граф взяв аркуш паперу і, обережно попробувавши перо об ніготь великого пальця, почав писати.

Хитро посміхаючись, виводив він кумедні закарлюки, часом спилюючись, потягуючи носом і поглядаючи на великий портрет Петра, що опоясаний блакитною андреївською стяжкою, сперши долоню об тонку німецьку шпаду, вперто вдивлявся кудись в далечіні.

Страшний цар московський, незломний у волі своїй, шалений у гніві своєму. Тяжко служити Його Величності.

Граф вийняв з рукава тонку обшиту крайками хустинку і витер спінілі долоні.

Хвилину сидів нерухомо, далі знов взявся за перо:

... «Розбираючи взяті у Кочубея папери, знайшли ми між іншими деякі листи і педулі Вашого Сіятельства рукою чи кого іншого писані до дочері його Кочубеїни, котрі власні, не переписані і нікому не показані до Вашого Сіятельства за печаттю при сьому посилася».

Скінчивши лист, граф розпустив над свічкою трохи червоного воску і, послинивши великий перстень, що зняв з правої руки, раптово притиснув його на ще м'який віск.

Щось рішуче і закінчуєческо було в цьому русі. Ось віби так скінчилася якась подія. Ось віби так, притиснувши перстень, кінчався якийсь розділ, завершалось чиєсь життя і лише ніч, чорна і глуха, сліпала великими олов'яними вікнами, отортала густою всеросійською тьмою усе навколо, приглушуючи нерівне світло блимаючих свічок, та враз з острахом віджахалася від білого едрабного кафтану і блискучих оренів Його Світlosti графа Головкіна.

ПАВЛО ЛОСЬ

Дрібні оповідання

ЗАБУТА МОГИЛА.

Вже забули люди за ту могилу, що на Макаровій межі. Давно забули. Забув і сам Макар. А могила поросла травою, зрівнялась із землею, тільки калина виросла на ній.

Забули і всі люди.

Недавно, коли у війні горіла Україна, бачили люди, що туди поза селом проходило військо. Хіба одно? Бачив і сам Макар, що одного дня на його межі виросла свіжа могила. Хіба в тодішні часи мало таких свіжих могил виростало на українських полях? Стільки, що зір на небі. Що ж не перелічити.

Могили і могили.

Ніхто на цій могилі й хреста не поставив. Ніхто навіть і не помолився за грішну душу покійного. Ніхто! Навіть і не поспитає, чия це могила? Хто в ній лежить? Що ж то за жовнір? Звідки?

Може десь згадували батьки. Може — і жінка з дітьми. А може і чорні брови, щораз виходячи за ворота і виглядаючи, чи не вертає милий. Може Бога молять, щоб здоровий додому повернув. А може і за душу покійного. Хто його може знати. Різно бував.

А калина розрослася і розцвілася.

— Вже досить нарослася, калино! Вже досить! Розрослася-розцвілася, мов би була справжня пані. Досить рости і хмелити поле! Досить! Ніщо коло тебе не росте. Досить тобі рости!

Грубим старечим голосом промовляв старенький Макар до калини. В руці тримав гостру сокиру, що мов скло блискотіла гострим вістрям до сонця, що розливалося по розхвильованих полях.

І підняв сокиру, щоб її зрубати.

А калина мов злякалася, бачучи свою смерть, і інзенько до самої землі поклонилася старому. Так привітно і так жалісно зашуміла,

що серце аршилось до глибокого жалю, аж в очах сльози заблицали
наче до сонця роса.

— Здивувався Макар. Опустив руку.
— Тату, не рубайте калини! Вона своїм тихим шумом мене усилить,
пляє, а своїм білим цвітом мою душу одягає і буйному вітру про стрілецьку слагу розповідає! А вітер буйний летить і по світу розносить,
по усіх усюдах голосить!

За його спину хтось невидимий говорив тоном голосу його сина, Юрка, що був пропав навіки. І ще більше зчудувався Макар.

— Може це мій Юрко? — подумав. Оглянувся поза себе. Не було нікого, тільки легесенький вітер подував. Поза спину холодом проліз страх, мов сам себе злякався. Охляли і ноги, і руки, і сокира випала з рук на землю, і сам ще ледви вітру тримався. Не зінав, що з ним дістеться.

Хотів утікати та ноги відмовили послуху, мов до землі приросли. Мов його очарувало. І зиркнув мимо між віття розкішної калини й на галузі побачив жовтий хрестик із розірваним тонким ланцюжком. Взяв його в руки і очам своїм не вірив, що цей самий хрестик він Юркові на шию завісив, коли той ішов на війну. І з очей покотились великі сльози.

— Так! То ти, Юрку, у цій могилі лежиш? На рідній землі? Ой, сину, сину! — і голосно заплакав, мов мала дитина. — Чому ж ти досі не дав знати? Чому? Що це твої могила... Був би хреста поставив і Службу Божу за твою душу найняв. Ой, сину, сину!..

Безсилій упав на могилу і до холодної землі прикладав свою сиву голову і думками потонув у той буревісний час революції, коли падала Україна, коли кривавим огнем горіла її Воля на стосах трупів, коли ріками розливалася кров.

— Тату, я піду за Україну воювати! Тату, я піду! Піду! Усі пішли!..

Наперся йти Юрко за Україну битися...
Він похилив голову і задумався. Вже двох їх пішло і чи живуть — не знає. А ще й третій наперся йти. Що робити? Пустити? Хай іде!

— Іди, сину, іди! І волю України принеси!
Почала мати голосити і лаяти, чому я дозволив йому на війну йти, бо самі остануться, мов сироти. Навіть не буде кому за ними на їх могилі помолитися, а господарка в чужі руки піде.

— Хай іде, Марино. Хай! Він за Україну! Не хочу мати гріха перед народом і тягару на своєму сумлінню. Хай іде, як колись наші предки ходили. Може він справді багато послужиться для України?

— Іди, сину! Щоб тебе Бог боронив перед злом, ось маєш хрест, — і повісив на його грудях. — Та пам'ятай мені, що без волі України не вертай! Без слави не показуйся! Маєш принести і Волю і Славу!

І тішився Юрко.
Попрощалися і сльозами облилися.

Ще випровадив його за село і більше він не вернувся.
— Це він! Мій син, Юрко, у цій могилі! Він! Він!.. Він...

Летів буйний вітер, кланялася калина, шуміла і буйними розмоями і сонцю розказувала і зорям і білолицьому говорила — що тут лежить під її корінням український січовий стрілець, Юрко.

Ще довго молився батько на могилі. І що дні виходив молитись.

2. ЛИСТ.

На дворі перехмарювалося. За хатою хилилися верби, мов жеображені під церквою. А Текля сиділа край вікна і щось латала і думала.

«Нема мого Івася, щоб йому полатала сорочку. Нема... Вже кілько то часу минуло і листа не напише. Ні найменшої вістки про себе не подасть. Чи може вже не живе? Може на Сибіру загинув?»

Так пливли думки через посріблену голову тихою бурею, і мучили душу, і серце обіймали, і тугу, і жалем. Бо пішов син у більшевицьку армію, а де? — і досі не дізналася.

А тут рипнули двері і в хату ввійшов листонос.

— Добрий день! — і подав листа.

Закликала Марусю.

— Читай, Марусю, що Івасьо пише. Так довго його не бачила, хай хоч його слово почую!

А з очей мов горох покапали сльози. Забліскотіли мов кришталь до сонця.

«Дорога Мамо!»

Зворушливо читала Маруся, а її тонкий голосочек щебетливо розвивається по тихій хаті. А за хатою шуміли верби, а понижче гуркотів бурхливий потік.

— Я думала, що він загинув, — і Текля рукавом обтерла мокрі очі.

«Перші слова моего листа, Слава Ісусу Христу!»

— Мій синоньку! Однаково ж про Бога пам'ятаєш!

«Я є здоровий, якого здоров'я і Вам бажаю...»

— Слава Тобі, Господі! Добре, що хоч здоровий.

«За мною, мамо, не плачте. Не тужіть. Я є на рідній землі, Україні. За мною є хлопці з Галичини і з поблизуких сіл. Живеться нам весело. Кругом свої люди, але і вовків повно, що чигають на кожному кроці. Ми їх остерігаємося».

— Аж мені на серці легше стало, що є в Україні, що не на Сибіру. Хоч поччує рідне слово.

«Тільки, що військо. Дисципліна — тверда мов заливо. Ще довго сонце не сходить, а ми вже йдем у поле на заняття».

— Еге! то не вдома! По півночі прийшов із села і спав до полуночі. Там тебе навчать, як і коли йти спати і рано вставати!

«На заняттю нами гонять мов собаками, що навіть віддихнути немає часу. Муштра і муштра! Коли нераз згадую про рідну хату — то заплачу...»

— Бідний мій синочку...

«Найбільше натискають, щоб добре стріляти. А я стріляю дуже добре!»

— Добре, сину! Тим тішуся! Бо большевика буде треба з Україні гнати! Треба буде цільно стріляти! Бити! І бити!

«Тільки молитись потайки мушу, бо забороняють, і сміються. Ко-раво — дорогою ідучи на муштуру. Та все потайки та потихо, бо не дають. Глухують!»

— Мати важко зіхнула.

— Комуністи... Безбожники... Їх покарає Господь, як Содому й Гомору і самі себе вигублять. Іх вигублять. Бо і в святому письмі є написано, що злівих погублять.

«Церкви тут ніде немає. Багато людей вірить в Бога і чекають страшного суду. І визволення».

— І скоро воно прийде...

Мов дзвіночок, розлягався Марусян голосочок по хаті. А мати то плакала, то потішалась. І раділа і сумувала. А зза хмар виглядало сонце мов усміхнена дитина і крізь вікно заглядало в хату і з срібним усміхом розлилось по земляній долівці...

На стіні мовчали образи.

— Добре, що Бога ти не забув! Що молитву проказуваш! І я буду молитись за тебе, щоб щастливо повернув до рідної хати.

За хатою у долині гуркотів потік. Бився об високі береги і розбрискувався об тверде каміння.

Летів розколиханий вітер.

3. ЖІНОЧІ ЗБОРИ.

Вечір. На синьому небі ясні зорі. За горою червоне небо — місяць сходить. По вербах переливається вітер тихим шумом.

У залі клубу жіночі збори.

— Не хочемо вашої свободи! Не хочемо колгоспів! Не хочемо! Не хочемо!

Кричали жінки, які по самі береги набились у залю. З усього села, і бабки, і жінки, і дівчата. Усі! Усі! Тільки по кутах причайлися чоловіки, мов які злодії.

На столі висіла лампа і розливалася ясним сяєвом мов місяць, тільки в кутах ще виступали гострі риси вечірнього сумерку. Чорніли і вікна мов заворожені.

На сцені сиділа уся сільська рада мов «верховний совет», горді та напалужені мов пугачі. А Марта Якова (що була членом сільської ради) така сиділа горда мов сова на лиші. За столом стояв представник партії, Нікітенко, що був приїхав з району.

— Товаришки!..

Говорив. А заля гуділа мов на ярмарку. Кричали жінки. Кожна собі говорила.

— Тихо, жінки! Будьте спокійні та дайте говорити! — просив голова сільради, лях, і пlessкав у долоні. Кричав. Лаяв. Лютився. Затискав і зуби і п'ястку.

— Товаришки!..

І на хвилю заля стихла, а Нікітенко продовжував, як голова, поважним тоном:

— Сталінська конституція дала жінкам рівне право з чоловіками будувати щасливе життя соціалізму в Радянському союзі, квітучий крайні трудящих!

І знов по залі покотився шум, сміх.

— Ми не хочемо вашого права! Ви нас на норми виганяєте! Не хочемо вашого щасливого життя!

— За капіталізму ви, жінки, були поневолені! Ви не мали жадних прав! Ви були рабами своїх чоловіків!.. Вас туманили релігійним дурманом! Не допускали ні до виборів, ні до громадянської роботи! У нас у радянському союзі жінки є льотчиками, комісарами, директорами фабрик і депутатами! Усюди жінка може працювати! Усюди має рівне право!!!

— Не хочемо вашого права! — гукали жінки бунтарським голосом. Свистали. Гупали об долівку чобітьми.

— Я вас, товаришу, перепрошую! Дозвольте мені сказати слово! — виступила Софія Андрійовна. Ціла заля затихла. Лиш маком цілій час мовчала, а далі й не витримала і, мов з під землі вода, вибухла.

— Прошу! — перестав говорити Нікітенко і уступив Софії.

— Ми, товаришу, вашої свободи і вашого жіночого права не хочемо, тільки нашого нам не відбираєте! Ми іншого права не хочемо, яке мали досі за того капіталізму. Во українська жінка ніколи не була рабиною свого чоловіка. Вона завжди мала право і була вільна. Ми всі є рівні з нашими чоловіками! Вільні! Хіба у вашій Росії жінки є рабинями! А в нас в Україні, ні! Наші чоловіки завжди йшли на війну з мечами і крісами, а ми, їх жінки, з плугом у полі орали й сіяли! Ми нарівні з своїми чоловіками воюємо й працюємо. Які ж ми рабині? Ви нам наше право забираєте! Колгосп на норми гоните і святу віру забороняєте! З нашої груди хочете нам Бога вирвати! Щоб ми своїх чоловіків зраджували, а наші діти щоб під плотами тинялись! Не дамо свого і вашого не хочемо!

Нікітенко затискав зубами, а луть скажено брала до краю. Готов був її розстріляти мов собаку оцім наганом, що в кешені. Як така жінка сміє прилюдно проти партії і влади виступати? Як сміє протестувати проти диктатури пролетаріату... Як сміє!.. Як!?,

— Ви, товаришко, жінок бунтуєте! Ви збори підриваєте! Ви проти партії виступаєте! Ви бунтарка!

— Ми всі бунтарки! — кричали жінки. — Не хочемо вашого!

Заля гуділа і жінки покидали збори. Тільки на сцені лишились представники партії і сільська рада, мов сироти на пустому базарі. А на стіні з жорстоким поглядом портрет Сталіна та менші — його соратників...

Між людей без наймення

(П'ятий розділ із сюїти «Золоте серце»).

Муну трохи вернути взад до свого дитинства.
Коли не помагали умовляння, погрози й менші карти, мене — ді-
тичу — брали на руки й несли до бібліотеки. Там, серед полицеї та
шахф в книгами, шматків давніх барельєфів, античних бюстів та пор-
третів прадідів, висів один образ-портрет. Постава лише до поясу —
в кармазиновому, яскравому жупані. Обличчя й голова — вигодені:
тільки чорні, як дві гадючки, вуса та довгий оселедець. Чорні, іскри-
сміх і його веселість такі страшні, як блиск ножа, піднесеного над го-
ловою.

Мене підносили вгору до цього портрету, а я кричала, мов сойка,
дряпалась і видиралась, як дика кітка.

Тоді говорили:

— Бачиш?.. То — Гонта. Тільки знов будеш неслухняна, — він
прийде вночі й забере тебе. От тоді знатимеш!..

Мене огортає шалений жах, хоч так-таки ніколи й ніхто не скав-
зав мені допуття, на що здалась я тому Гонті й що саме я «знатиму».
Так само не знала я, хто такий був Гонта. І може саме в тому незнанні
й ховалося джерело моєго незмінного жаху. Бо ж міг то бути наймо-
гутніший і за всіх найдужчий чарівник. А може то: все зло, про яке
я чула? А може то — пекельний біль?.. Одно слово: містична по-
стать, що — по моїй уяві — жила у вогні, бо ж на образі він був
освітлений червоною загравою, що грала на всьому його обличчі.

З доброї волі я не заходила до бібліотеки, якщо там не було ні-
кого зі старших. І навіть при них я ні за що в світі не могла піднести
на портрет своїх очей. Тільки пошепки питались у всіх: хто він? Од-
нак навіть моя вихователька, miss Flora, що знала мабуть про все на
світі, нічого докладного не могла сказати про Гонту, хіба що — «це —
постать із старих народніх легенд, як от Роб-Рой, чи Робін-Гуд». Я
знала досить і про Роб-Роя, і про Робін-Гуда, але не про Гонту...
— 0 —

Надворі було тепло, в садку — повно стиглих овочів, в обійті —
рушви. І цілий день, і вночі незачиненими ворітами в'їздили одна за
одною височенні хури, а за садом, довкола току виростали нові й нові
бронзові, з прозеленю гори, вкриті золотими шапками. Були вони ви-
щи за наш дім, за діврець, що на залізниці, за паровий млин пузатого
Гутмана...

Одної ночі я прокинулась від ясного світла. Скрізь видко, майже,
як у день. Тільки все було страшенно червоне. Я перелякалася, клика-
ла, плакала, кричала: ні бабуні, ні місс, ні хови, ні покоївки!.. Ні-
кого... Я вилізла з ліжка і в самій сорочечці й-боса бігала по всіх по-
коях. Старий дім виглядав, мов зачарований, казковий палац. Ніде —

живої душі, все залите червоним ясом, у якому по кутках, під мебля-
ми, за величими квітами, парешті — за мною ворушились, хитались,
пересувались темно-фіялкові мовчазні тіні. Я печально бігала килима-
ним волоссям, з темною тінню за спиною. Але пайяскравіше червоне
що було над дверми бібліотеки. Чути було незвичайні дзвін, мов у
церкві, тільки що він був частий, рвучкий, неначе плакав.

І нараз я збагнула, що в погрозах старших була правда. Це —
«прийшов Гонта...» Всі повтікали, мене забуто...

Я метнулась до дверей на веранду, що виходила в сад. З неви-
мережувався вітами дерев. Галас, метушня, окремі вигуки й навіть
плач дзвонів заглушав хоровий голос безлічі горобців чи інших пта-
хів, що всі разом кричали з неуявлюмою силою. Це переповнило жахом
всю мою істоту, і я впала на веранді...

Коли отямилася, то вчула риш дерев'яних сходинок. Просто до ме-
не швидко, величезними кроками поспішав увесь червоний Гонта. Я
заплющила очі руками й зкам'яїла. Ось він — надо мною. Ось ме-
ня беруть його руки, такі шорсткі, тверді... як руки моєго прияте-
ля, нашого машталіра Макогона, що робить мені голосні сопілки...
Я — вже в тих руках, мое обличчя доторкається до червоного жупа-
ну, котрий також «пахне коником», як і звичайно Макогонова одяга.
Я ще чую, як одна з тих рук ніжно гладить мене по голові, але вона
така шорстка, що мое волосся чіпляється за її грубу шкуру...

Коли вже я прокинулась остаточно, — в хаті було денне світло,
біля ліжка сиділа моя бабуня, стояли: місс, хова і «дядя-доктор». Во-
ни говорили, що в нас погоріли скрипти, що дім — цілий, але ж... ні-
хто з них не бачив Гонти. Навіть взагалі Гонти нема на світі...

Це була явна неправда, якої часто допускаються старші, хоча
самі раз-у-раз вимагають тільки чистої правди. Це була неправда тим
більше, що за кілька день Макогін признався, що Гонту знає. Але й
він запевняв, що до нас Гонта не приходив. А на всі мої прохання ска-
зати: де він, хто він? — Макогін тільки крутив головою й, хитро по-
сміхаючись, говорив:

— Е, ні!.. Макогін — не такий йолоп, щоб такого навчати пан-
ську дитину...
— 0 —

Як вода упливав час. Як вода, забрав і відніс у безвість минулє.
Давно забулися дитячі сни, сподіванки життя. Вже прийшло й саме
життя, й не було воно таким, як я сподівалась...

І от, закрутила світом кривава війна. На початку її я опинилася в
Києві. Бачила перших поранених. Бачила їх в новеньких, блискучих
шпиталях, куди доводилось приходити, як «дамі-патронесі». Бачила
в їхніх очах застиглий жах, повну покору своїй долі, що жорстоко
карала їх без жадної з їхнього боку провини. Бачила однаково скрив-
лені муками обличчя, однакові скляні, каламутні очі конаючих (з тим
же самим запитанням: навіщо, защо? — як у забитих колись на по-

дований занів чи оленів, чула одинаковий, нелюдський крик у опеніннях... І щось замінилось у моїй душі.

Я не мала обов'язків, що тримали б мене при комусь чи на певнім місці, — й вирішила піти туди, де нестремно коверзувала смерть. Була на передових позицях за червоно-хресну сестру-жалібницю. І тут, серед жаху війни, кошмару страждань, танцю божевільної смерті, я вперше в житті ясно відчула, як мое серце огортається чимось теплим. Моя ледяна шкаралупа почала танцювати на ньому. І стало дивитися зносини, одиночку, в натовпі самітніх, життя, без ніжності, теплінни взасмин, без родинного затишку. Тільки через ту здібність серця бути завжди рівнохолодним, — гадала я, — й могла я прожити хоч і без щастя, так за те є без великих духовних страждань.

І от тепер, ще в Київському шпиталі, ту ледяну обортку розточило одно слово. Просте й звичайне, як простим і звичайнім відається для нормальної людини нормальній стан її здоров'я. Невідомі, незнані мені, всі однакові люди, що з убогих своїх хат прийшли вмирати на кривавому полі, довірливо й невимовно тепло промовили до мене:

— Сестро!..

І я, що ніколи раніш не чула того слова, — бо ж не мала ні братів, ні сестер кревних, — якось відразу забагнула всі неоцінені скарби ніжності, ясної простоти, як те соянше сяйво, до якого завжди стремила я і в природі, і в своїх мистецьких шуканнях. І тепер, несподівано й неждано, нараз стали мені справді рідними й близькими всі оці «Івани» й «Петри», що про них геніяльно сказав Ростан:

— «O, noms, noms inconnus!

«O, pauvres noms obscurs des ouvriers de gloire...»*)

Ці «Івани» й «Петри» — сірі, непомітні, безіменні творці голосної, пишної «слави», яку здобували вони ціною своєї крові й життя, назвали мене сестрою й тим словом ніби вили в мене цілющий лік, поабививши мене моєї до всього байдужості...

Якось пізньою осінню, вже на підзимку, на нашому відтинку сталася поразка. Військо разом рушило вперед. Спішно евакували і наш шпиталь. Саме перед тим мене післиали верхи — я добре навчилась в Орієнти їздити конем — з припорученням далеко в запілля. А, коли я вернула, все вже було вивезено. Про мене забули. Я навмання майнула назад, але ж кінь не тільки був знесилений, а ще й шкутильгав. В більшому селі я спробувала найняти повіз, або купити нового коня у селян. Та швидко побачила, що про це нема й мови: було це в чужих землях, й споховані селяни боялись допомогти, бо ж, як хотісь потім скаже ворожим розвідкам, то враз станеш військовим шпигуном. А що дає такий диплом, те кожному ясно.

По-друге ж і головне: я тут була «чужа». І саме через те, що жени підкresлювали ту мою «чужість», я й не лишилась тут. Покинула

свого қояя-каліку: може хтось пожалує та виходить! — й подалась пішки. Думала: або ж зустріну десь якусь частину, або підбере обоз, суворі обличя дивились неприязно, а старшина, почувши перша мої речения й судачи по вимові, вирішив, що я — полька. Тому:

— Вам лучше астаться среді сваїх*) — були слова, з якими він притис острогами свого коня.

Увечері я гукала Терцям. Відповідь доніс вітер:

— ... і сваїх пабрасалі!...**) Я — самітня в полі, під сірим шатром осіннього неба. Передо мною — грузький, кальний шлях, що мов руками хапає за ноги. Додибала до перехрестя, при якому стояла обломана «фігура». Де вже там іти далі? .. Сіла на горбку, обіпершись спиною на старий дерев'яний хрест.

Вітер затихав. На заході, що був перед моїми очима, спливали вгору хмари.

З-під них розгорталась жовта стъожка неба. Поволі байдужий спокій охоплював мене: дрімалось-марилось... «Чужа»... «І своїх покидали»... А й, справді, — чого й навіщо я тут? Хіба ж і мені не чужі всі ці люди? Чого й навіщо ув'язла я, з доброї волі, в цю «найбільш звірячу з дурниць»? .. Звіряча дурниця...

Ага!.. Це сказав Леонардо-да-Вінчі...

Усміхнулась сама собі: — От знайшла час згадувати Леонарда... Але... стривай! — спинила сама себе. — Як же я не бачила раніш, що так близько селище?

Мабуть — великий хутір. Присадкувати хатки під гнідою соловою. Верба — над тихою сагою. У вечірніх сутінках на тлі жовтої суми неба статечно вимахують руками силуети низеньких вітряків. Ні, це — не хутір, а село, бо ж на шпилі — біла церквіця, а в ній, мов двоє очей, блищає два освітлених вікна. А далі — степи з гаями, сині байраки...

Ніч тепла, але вогка. З-за хмар вириває щербатий місяць. Тепер мені вже легше йти, а все ж таки шлях важкий, мокрий і в ньому грунтує мої босі ноги, а сірічина чавить на плечі. На хвильку дивуюсь, де ж ділася моя шкуратяна кущинка й намоклі чорні й блілі «косинки», що там, під хрестом огортали мене, мов саваном? Але думка не затримується на таких дрібницях, бо все тіло кричить: — «Хутчай дійти!.. Вже швидше б спати!»...

Нарешті, їй перша хата. Стуючу у віконце — відповіді нема. Стуючу ще й ще. Певне — пустка! Йду далі, клепаю на всі шиби — ніхто не озивається. Ось я вже біля царини: ще одна хатка — їй кінець слободі... Ага: я ж тут — чужа!..

Де ж ті — свої? .. Де? ..

Здається, в останній хатинці у вікні мерехтить вогник. Треба спробувати: що ж я на тому втрачу?

Заглядаю крізь зеленкувату шибу. Старенька бабуся в білій наਮітці, купляючи, сучить нитку при тъмяному свіtlі смольнички-лучи-

*) З французької: — „О, найменія, наймення незнані,

„О, бідні, темні наймення робітників слави” ...

**) Також: — „і своїх покидали”.

ни. Засохле, мов крижаниця, обличчя таке знайоме, неначе бачила
вого не раз. Де, коли? — нема часу згадувати. Коло бабусі на лав-
очці — великий смугастий кіт. Він дивиться на вікно й в його жовтих
глазах також щось таке знайоме!..

Стукаю несміливо в шибу, притуливши до неї чоло. І враз ві-
діратись. Бліскавкою прорізуєтъ мої дитячі згадки. Встає перед
очима старий бабусин дім, оточений стіною чорних ялин, в яких вночі
люстри, в яких я бачу себе, мов у кривавій парі... швидкі кроки по
сходах віоранді... стрункий козак у кармазиновому жупані. Облич-
чя й голова виголені, тільки козак — чорні, як дві гадючки, вуса та чорний
оселедець. Тонкі вуста з веселим посміхом. Але ж той усміх і його ве-
сілість, — як блиск ножа.

Це ж — Гонта!.. Той Гонта, що «прийде вночі і забере мене», а
тоді я «знатиму»...

Ось він підвів на віконце свої пронизливі очі. Він мене бачить;
такими очима не можна не бачити того, що — перед ними. Він підво-
диться. Але ж не йде відразу до дверей: чогось спинився біля місниці,
щось становить на стіл. Нарешті, риплять благенькі сінешні двері.

Я заплющаю, як тоді, очі. Та ж і крізь повіки сяє мені червоне
світло. Дарма намаги! Спираюсь на мазану стіну і кидаю... може
останній... погляд.

Перед мене — стрункий козак. Напроцуд чисте й розумне облич-
чя. На вустах — ледве вловимий, добрий і приязній усміх. В одній
руші — смольничка, другою легенько торкається моїх плечей і під-
штовхує в хату. Я нечутно пересуваю ноги, вітаю бабусю — ах! як же
знайоме її лице! — й сідаю край столу. А «Гонта» підсовує мені склян-
ку із старовинного скла, по вінця повну червоним вином.

— Не бійся, дитино! — шамотить бабуся. — Ти ж — у своїх!..

— Підкріпіся, сестро. Багато ще тобі буде праці, — додає й
«Гонта».

Мурургий, смугастий кіт вигинає спину, сплигує на долівку й по-
чинає, муркотуючи, тертись об мої ноги.

Я жадібно п'ю. Чую, як спасене тепло розливается по всіх моїх
жилах. Розумію, що вихід реченнях, що їх щойно почула, і є все те, що я мала «знати» від Гонти... На серці стає так легко, мов
на цього лягна рожева хмаринка... І воно стукає так міцно, так рів-
но й спокійно, як вже бувало на часинку від «червоного ліку», що
колись десь мені давано...

— Ну, дяка Господеві! Таки відживили вас, сестрице! — чую зно-
ву голос, також ласкавий і приязній, але іншого тембру, і бачу над
самим обличчям пеголену вусату голову в саксаковій папасі.
Це — кашовар Карпенко з похідної пекарки, що стояла близько на-
шого шпиталю, на фронті. Ще вчора увечері я писала листа його ко-
ханці, а він все пропрошував:

— Тільки ж пишіть, сестрице, по нашому, не так, як я виража-
юсь... — Де я? — питаюся тихо.
Та ж — у своїх!.. Не бійтесь, сестро. Так що, коли б не помі-
тили вас під хвилівою, небезпремінно був би вам каюк!.. Буде праця.

Багато буде праці!..

— Тільки ж пишіть, сестрице, по нашому, не так, як я виража-
юсь... — Де я? — питаюся тихо.
Та ж — у своїх!.. Не бійтесь, сестро. Так що, коли б не помі-
тили вас під хвилівою, небезпремінно був би вам каюк!.. Буде праця.

Налетів циклон революції. Закрутів вихорем по всій Україні...
Давно вже з кількома баревними стъожечками на грудях і «з чи-
вийшла зо шпиталів. Тепер уже я сама лежала хвора й голодна, в хо-
ди, а шматка гливтяка «зашитнаво»*) коліору так само, як і трісок
з краденого паркану, купити не було за що. Поранена рука не го-
їлась і не дозволяла стати на жадну працю, щоб заробити якусь ти-
ла на мені, я лежала — й без думок дивилась в каламутне вікно, за
яким густіє вечірній присмрк.

Зненацька силует чиєсь голови затулив світляний чотирьохкут-
ник в шубі. Піднесена рука торгає за раму й пробує відтягти надвір.

Грабіжник?.. Бандит?.. Шкода праці: тут не знайдеш нічого,
крім тих лахів, що на мені!.. А все ж таки трохи моторошно...

А рука тим часом все ще шкрябастяся по віконній рамі. До ши-
би притулилось вусате обличчя: розглядає кімнату. Нарешті, чути ти-
хенький, несміливий стук.

Чого ж бандит буде стукати?!

Обережно, щоб не вразити хворої руки, вивалююсь з ліжка й ви-
простуюсь з одягу. Підхожу до вікна.

— Та відчиніть бо, сестро!.. Не бійтесь: свої! — чую приглушен-
ий голос.

Аж дивно: хіба ж таки є на світі така істота, що може наз-
вати іншу людину сестрою?!

А вже з відчиненого вікна на холодному повітрі влітають у хату
теплі слова:

— Ми дізналися аж тепер... Ось пів-хліба, сестро... з деревні.*)
Добрячий, що й м'який!.. А це трохи меду та яблука. Сховайте. Те-
пер уже знаємо, то, як будемо живі, не беспокойтесь: принесемо ще.
А потім, як дасть Біг, трохи втихомириться стрілянина, приїдемо по
вас... Будете вчити дітей у деревні. По нашему, по своєму, значить...
Буде праця, буде й за працю...

— А хто ж ви?

— От такої... Кажу ж: свої!.. Не пізнати й досі? — й вікном
перехиляється в покій чоловіча постати в старій, військовій кожу-
шинці.

Справді, я вже бачила десь цю людину... Не раз, багато разів.

*) З московської: «оборонного», тобто зеленої, як військова одіж.

**) З московської: село, селище.

— А особливо так знайомий ото веселій усміх на тонких губах, ті чорні вуса, мов дід гадючки, гострий погляд чорних очей...

— А мій знайомий-невідомий говорить:

— Тя я не сам, нас аж четверо... земляки все. Он там — і Семен...

— Семен... Дором?.. Ми ще й борошна вам принесем...

— Та, ну — да ж бо!.. «Ваші» ж рибені з похідного шпиталю Х... Приска — вона ж бо з нашого села, — служить в цьому домі...

вона ж і переказала, що так, мовляв, і так... Говорить: хвора й без хліба сестриця... Ну, як же не помогти своїй сестриці?.. Так прощавайте га попракаїтесь: всьо харшто ^{**}) будеть!..

Вікно затулено. В хатині — зима, а в душі — цвітуть квіти. І віза червоного маку, з-за повних рож усміхаються, червоним осяяні, різni в подобі в свої різниці мужні обличчя... Он — приятний по-глаз гострих очей, он — чорні вуса, мов дві гадючки, над тонкими устами...

— ...O, noms, noms inconnus!..»

— Брати?..

— — —

Та не сталося так, як укладали для мене «брати». Я не пішла на село «вчити дітей». Доля й далі підхопила та понесла мене світом, як несе осінній вітер відріваний листочок.

Але в добі того циклону, що був повен нечуваних небезпек, пізнала я спокій.

Власне, це ще не був душевний спокій. Було лише його передчуття. Була обітниця, що колись такі він приде...

Л. ГРАНИЧКА

Спроба літературної регабілітації Наливайка

(З приводу історичного роману Івана Ле під заг. «Наливайко», Київ, 1940)

I.

Чи не всі наші визначніші письменники брали сюжети до своїх творів із нашої славної минувшини. Згадати б хочби Шевченка, Костомарова, Куліша, Нечуя-Левицького, Стороженка, Франка, Лесю Українку і Б. Лепкого. Та з усіх цих письменників тільки один Шевченко зумів у своїх історичних поемах так змалювати світлі картини нашого минулого, що пізніше вчені історики на основі наукової аналізи з подивом стверджували, що наш геніальний поет вірно відчув свою творчою інтуїцією духа нашої Козаччини. Поза Шевченком можна б ще згадати Кулішеву «Чорну Раду» та деякі Франкові поеми (Іван Вишенський, «Панські жарти»). Так то й досі немає в нас

^{**) Також: добре.}

письменника, що своїми мистецькими творами з нашої минувшини потрапив би був формувати українську психіку новіших часів.

На загал беручи — мало в нас творів із історичними сюжетами, Причина цього явища трохи дивна, коли пригадаємо собі, що в нас так часто декламується про наших «Брутів і Коклесів», що вражало вже Тараса Шевченка, який перед сто літами вже домагався, щоб ми зо сфери декламації ввійшли в ділянку діл.

Кожна доба з іншого пункту дивиться на своє минуле і інакшого бачить. Хто прожив останні 25 років — той багато дечого зрозуміє в нашій історії, чого перед 1917. роком не міг собі вияснити. Наша давніша історіографія не підкresлювала належно державницького моменту в нашій бувальщині, та не оцінювала саме з цього становища нації в нашій історії щукали герой до своїх творів.

Козаччина — найпопулярніша між нашими письменниками. В інші тісно спліталися національні, соціальні й релігійні проблеми. «Панський», чи там «католицький» — утотожнювалося з «ворожим, польським» (московським — це вже ін! Л. Г.). Треба було аж праці В. Липинського, щоб показати, що воно не завжди так мусило бути. Гадаємо, що наші дійсні, глибші, письменники, жахалися попросту визначних, найбільших, постатей козаччини. Ані Хмельницький, Дороженко, ні Мазепа (якщо не брати під увагу твору Б. Лепкого) — не мають ще й досі в нас такого літературного рівноважника, що хоч приблизно відповідав би їхній історичній ролі в житті нашого народу. Зате постать Северина Наливайка зацікавила вже кількох письменників.

II.

Про Наливайка писали досі в формі літературних творів такі письменники, як Куліш, Стороженко, Черкасенко й Іван Ле. Як історики досліджували ті часи з кінця XVI. століття, Костомаров, П. Куліш, М. Грушевський, В. Доманицький, І. Франко, а в наших часах М. Антонович. Ми не думавмо наводити думки всіх наших істориків, нам вистарчить вказати, як загально наша історіографія оцінювала роль Наливайка в житті нашого народу.

Панько Куліш ще 1865. р. надрукував коротку розвідку під заг. «Почини лихоліття ляцького і перші козацькі бучі» у львівській «Ніві». ¹⁾ Автор оцінював негативно діяльність князя Костянтина Острозького, що «жив ляхом вже й тоді, як ще не перевернувся в латинство». Культурну діяльність того українського магната вважав Куліш, за «забавку», яка малошо коштувала такого багатія, як волинський князь, якому благочестя зовсім не було «дорожче за панство». Куліш, як і багато інших українців, утотожнював «панство» з польськістю, якому протиставив «козацтво» — цебто українство. Подібно звужував він поняття українства й під релігійним оглядом, вважаючи православіє за українську віру, а унію за латинство, цебто польську віру. Острозький, на думку Куліша, «почав обороняти благочестя крадь-

¹⁾ „Твори Пантелеймона Куліша“, Львів, 1910, том VI, ст. 673—695.

кома, щоб і упію збити і з панами-римлянами не розрізнились». Службою рукою друкував біблію та мурував церкви, а другою покривав криваве розбішанство», що значить «укривав Наливайка в своїх мастиках», та переходив награбоване козаками золото й срібло. З цього бачимо вже, як дивився Куліш на ролю козацтва при кінці XVI. в. на його провідника, Северина Наливайка. «Руйнувати, пліндрувати, у свою охоту по панських добрах — більш нічого не жадали козаки». Що строгу оцінку злагоджував трохи, додаючи, що «попки дика сила боре ворожу силу, поти вона мало дбає про свою будущину».

Куліш перестерігав перед славленням Наливайка, як заступника «благочестивої вірі», як це чинили хронікари-ченці й іх «заморочені учні» та пригадував «Кондіції» Наливайка, які він був подав польському королеві Жигмонту. Вихований між Богом і Дністром» і за те «різати носи і уші» панським утікачам, або завертати їх назад в підданство панам. Та народня пісня не знала про це і «голубила пам'ять» Наливайка, як народного героя, видумуючи історії про його муки в «мідяному біку» в Варшаві.²⁾

I найбільший наш історик М. Грушевський не високо ставить політичну мудрість Наливайка.³⁾ Автор зазначував, що «козацькі конфедерації переходили часто в прості грабунки» та що «соціально-політична сторона цього козацького господарювання пропадала», бо «принципальні релігійно-політичні мотиви (в козацьких походах 1595—6) властиво ще не грали ніякої замітної ролі». Князя Острозького вважає цей історик за «голову національної партії», а Наливайко гуртував біля себе «самих різних злочинців і втікачів», бо Лобода мав вплив серед запоріжців, головним чином серед їхньої старшини. В Наливайка були й польські старшини, та вони кермувалися не ідейними мотивами, а втікли від польського війська, бо їм не заплачено за службу грошей. Перед кінцевою поразкою над Солоницею козаки хотіли втікати в московські землі. Не робили цього з жадних «братьєвських» чи ідеїніх симпатій до «руського» народу, як це побачимо в романі Івана Ле, бо між козацтвом були й такі, що плянували втечу на Дні, а навіть до татар. М. Грушевський зазначував, що Наливайко в народній традиції «виріс до розмірів бунтівника — претендента на корону, кандидата на українського короля», хоч в дійсності сам він ніколи про це не думав.

Д. Дорошенко також не бачить в Наливайкові «борця за православіє», як це твердила раніша наша історіографія, бо «релігійний момент зовсім не грав жадної ролі в акції Наливайка, вона носила характер руху чисто соціального».⁴⁾

М. Антонович в своїх «Студіях з часів Наливайка»⁵⁾ так само

розвінчує Наливайка з ореолу національного провідника. I цей автор вважає, що Наливайко «цим разом ріщуче виступав по стороні іншого соціального ладу». Та проте «ославлений марш Наливайка з Волині на Слуцьк, Бобруйськ, Могилів та Річицю» був «чисто грабіжницьким походом». Як політик Наливайко «вzenіті своєї слави не сягав своїми мріями дальше від чогось на взір Чорноморських або Божеських козацьких військ XIX. віку». «Хотів він на пустелях між Богом і Дніпром осадити щось в роді прикордонної жандармерії в означений королем чисельності і на державній платні», як це не подобалося вже П. Кулішеві. Куди більшу політичну зрілість виявив тоді латинський київський єпископ Йосиф Верещинський, який проектував, щоб козаки дістали все Задніпров'я і там «творили самостійну державну організацію у васальній залежності від Польщі».

III.

Знаємо, як Наливайка оцінювала наша історіографія, тепер цікаво подивитися, як на нього дивилися наші письменники.

Панько Куліш в третьій частині своєї «драмованої» трилогії, що звуться «Цар Наливай», — стояв під впливом історіософічних поглядів, виявленіх в своїй «Історії возоєднення Русі».⁶⁾ В прологу автор захоплюється «руським єдинством» та «слов'янською осяйною громадою». Наливайка називає автор «тверезим голотоводою», що ширить «правду між козацтвом нову». Герой цей визнає «докінчили діло, що розпочав Косинський надто сміло», та хоче міряти козацьку і панську правду та «боронить благочестиву віру». Мріє він з'єднати «Волинь, Підгір'я, Поділля, Білу Русь, Русь Червону та Запілля від Дніпра по Дон». В нього «руна панська — козакові слава». Щоб це осягнути, треба, на думку Наливайка, «звести до купи чернь убогу й п'яну» та провадити її до бою з «поїзуїченим шляхетством». А тоді, як це вдається:

«гайдамаків зупинити
і древню Русь варязьку поновити».

Представник черні радить під «Москву втікати» і з москалем «руйнувати костели». Те саме проголошує й Наливайко:

«хочемо піддатись москалеві,
як думав і Косинський, пан спасений».

Як бачимо, то Куліш в дечому змінив свої давніші погляди на Наливайка, прийнявши за свої думки народної традиції, проти якої так гостро виступав в своїй розвідці про Наливайківські часи. Наливайко в драмі хоче панувати в «Польщі, Русі й Україні» так довго, поки «всі панські замки і палати побачать люди в попелі й руїні». З повищого можна б гадати, що Куліш всетаки вважав Наливайка за

²⁾ Пор. також: Іван Франко: «Наливайко в мідянім біці», в „Науковому Збірнику“ в честь М. Грушевського, Львів, 1906, ст. 76—90.
³⁾ „Історія України-Русі“, том VII, ст. 196—238 (видання Київ—Львів, з 1909 р.)
⁴⁾ „Нарис історії України“, том I, Варшава, 1932, ст. 193.
⁵⁾ Прага, 1941, Видання Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі, ст. 86.
⁶⁾ „Твори Пантелеймона Куліша“, том IV, ст. 319—469, вид. в „Руській Письменності“, Львів, 1909; I. частина трилогії звалася „Байда“, друга „Сагайдачний“; чому твір про Наливайка вмістив автор аж на третьому місці — дивувався вже видавець Юліан Романчук.